
ქართული საერო და საკარო მწერლობა

გორა კუჭუხიძე
(საქართველო, თბილისი)

სამი ეპოქის ანბანი?

* * *

ივანე ჯავახიშვილმა ნაშრომში „ქართული პალეოგრაფია“ შენიშნა, რომ ქართული ანბანის რიგში გამოიყოფა ორი ჯგუფი: პირველში ასოების თანამიმდევრობა ძირითადად ბერძნულ-სემური ანბანისას შეესაბამება, მეორეში თავმოყრილია „ქართულის ნიშანდობლივ ბგერათა გამომხატველი“ სპეციფიკური ასოები. მიუხედავად იმისა, რომ „ქართული ანბანის ბერძნულ-სემურთან შედარებით დანართი ასოები გარკვეული სისტემით და ერთგვარი ენათმეცნიერული დაკვირვების მიხედვით არიან დალაგებულნი“ („დაცულია ერთგვარ ბგერათა ჯგუფობრივი დაყოფა-დალაგება...“), მეორე ჯგუფში მაინც „აღრეულობა“ შესამჩნევი, – „ბგერათა ბუნებისდაგვარად რომ ყოფილიყვნენ ასოები მოთავსებულნი, ლ, ყ, ხ, და ჰ უნდა ერთ ჯგუფად და ერთმანეთის მიდევნულობით ყოფილიყვნენ დალაგებული. ქართულ ანბანში კი ჯერ უკანაენისმიერი ლ და ყ ზის, შემდეგ კი სისინა და შიშინა წინაენისმიერ ბგერათა მთელი ექვსი ნიშნისაგან შემდგარი რიგი მისდევს შ, ჩ, ც, ძ, ჭ, მერმე ისევ უკანაენისმიერი ხ და ჳ-ია მოთავსებული, შემდეგ ჯ და სულ ბოლოში ჰ“, მკვლევარის აღნიშვნით, „ასეთი შეუსაბამობა და აღრეულობა, ალბათ, იმის შედეგი უნდა იყოს, რომ **დანართი ასოები ერთ დროს და ერთბაშად არ უნდა იყვნენ მიმატებული, არამედ თანდათანობით და სხვადასხვა დროს**“. ივ. ჯავახიშვილის თანახმად, ბერძნულმა ანბანმა ფინიკიელებისაგან შეთვისებულ ასოებს, „თანდათანობით ბოლოში ბერძნულისათვის დამახასიათებელი“ „ასოები დაურთო“ და „რაკი ქართულ ანბანშიაც ქართულის ნიშანდობლივ ბგერათა გამომხატველი ასოები მხოლოდ ბოლოშია მოთავსებული, ბერძნულ-სემურთან საერთო ასოებს შემდგომ, ეს უეჭველია საუკეთესო დამამტკიცებელია იმისი, რომ **ქართულ ანბანს თავისი თანდათან განვითარების სახე და კვალი საუცხოოდ, შეიძლება ითქვას, უცვლელად აქვს შენახული**“ (ჯავახიშვილი 1996: 197-198; – ხაზგასმა ყველგან ჩვენია, – გ. კ.).

პავლე ინგოროყვა ვარაუდობდა, რომ ფარნავაზ მეფის დროს „ჩატარდა შევსება ქართული ანბანისა, დართვა ძველი ანბანის ბოლოში ცალკე საგანგებო ნიშნებისა სპეციფიკური ქართული ბგერებისათვის (რაც არქაულ პერიოდში, ჩანს, ნიშანთა შეერთებული დანერილობით გადმოიცემოდა)“ (ინგოროყვა 1978: 250); იგი ასომთავრულის გენეზისს არქაულ ბერძნულ ანბანთან აკავშირებდა.

ასო-ნიშნები შემდეგ რომ იყოს ასომთავრულში დამატებული, ეს არაა, მაგრამ ის აზრი უმეტეს შემთხვევაში არ არის სადავო, რომ მართლაც ორი ძირითადი ნაწილი, ორი ჯგუფი, გამოიყოფა ქართულ ასომთავრულ ანბანში, **პირველი ეს არის „უცხოური“ და მეორე კი – „ქართული ჯგუფი“**, მიუხედავად იმისა, უშუალოდ ფინიკიურ ასოთა მიხედვითაა პირველი ჯგუფის ასოები დალაგებული, თუ მხოლოდ – ბერძნულისა, ამ ეტაპზე ყალიბდება დებულება, რომელიც ზოგადად ორივე შეხედულების მომხრეთათვის არის მისაღები და ამ სიტყვებით შეიძლება ფორმულირდეს: – ქართული ანბანის **პირველ ჯგუფში, ძირითადად, სემურ-ბერძნულ ასოთა შესაბამისი არასპეციფიკური ასოებია თავმოყრილი, მეორეში კი, უმეტესწილად, – სპეციფიკურები.**

ჩვენს ყურადღებას შემდეგი გარემოება იქცევს: ასომთავრული ანბანის ასო-ნიშანი ჟანი არაა „ქართულ“, არამედ „სემურ-ბერძნულ“ რიგშია მოთავსებული, იმ სპეციფიკური ასოებისაგან განსხვავებით, რომლებიც ანბანის მეორე ნაწილშია წარმოდგენილი, ჟანს პირველ ნაწილში აქვს ადგილი დამკვიდრებული, მეორე ჯგუფის ასო-ნიშანთაგან განსხვავებული პრინციპით არის იგი ადგილმჩინილი. ეს გარემოება ბადებს შთაბეჭდილებას, რომ **ჟ ასო-ნიშანს სრულიად სხვა ადამიანებმა მიუჩინეს ადგილი და სულ სხვები იყვნენ ისინი, ვინც დანარჩენი „ქართული ასოები“, ამ ანბანის სპეციფიკური ჯგუფი შექმნეს.** სხვადასხვა დროს ჩანს ეს ორი ფაქტი მომხდარი, – **ერთდროულად, ერთი და იმავე ადამიანთა მიერ რომ იყოს მთელი ქართული ანბანი შექმნილი, ჟანი, როგორც არასემური და არაბერძნული, მეორე ნაწილში იქნებოდა მოთავსებული,** ერთსა და იმავე სწავლულებს რომ შეექმნათ ანბანის ორივე ნაწილი, სემურ-ბერძნულ ანბანთან შესაბამო ჟანსაც „ქართულ ჯგუფში“ ვიხილავდით, მაგრამ ამ შემთხვევაში ასოთა განლაგების აბსოლუტურად განსხვავებული პრინციპი მოჩანს ჩვენ წინაშე და სემურ-ბერძნულთა შესაბამის ასოთა შორის ვხედავთ ჟანს, რაც ზემოწარმოდგენილი ვარაუდის გამოთქმის საფუძველს ბადებს, – იქმნება შთაბეჭდილება, რომ **ჟ** იმ დროს არის გაჩენილი, როცა სხვა „ქართული ასო-ნიშნები“ ჯერ არ იყო აღმოცენებული, როცა ჯერ არ არსებობდა „ქართული ჯგუფი“¹; ასე ამრიგად, ჩვენ წინაშე წარმოდგება კითხვა: – ხომ არ არის საფიქრებელი, რომ ქართული ასომთავრულის ზემოხსენებული ორი ჯგუფი ერთდროულად არაა შექმნილი და მიზეზი ქართული ანბანის მეორე, სპეციფიკური, ჯგუფის არსებობისა ის არის, რომ სპეციფიკურ ასო-ბგერებს პირველი ანბანის შემდეგ შეუქმნეს შესაბამისი გრაფემები? – და ამ კითხვაზე ვპასუხობთ, რომ **სავარაუდოდ** მართლაც ასე უნდა იყოს, ანუ, ვფიქრობთ, რომ, შესაძლოა, **მხარდასაჭერი აღმოჩნდეს მოსაზრება,** რომლის მიხედვითაც, **ასოთა ნაწილი შემდგომ დროშია დამატებული ასომთავრულზე.** ივ. ჯავახიშვილის თანახმად, როგორც ვნახეთ, **„თანდათან განვითარების სახე და კვალი“** ეტყობა ამ ანბანს, ამას გარდა, ხსენებულ ნაშრომში მკვლევარი წერს, რომ ასო-ნიშანი ჰაე ახალი გრაფიკული მოხაზულობით შემდეგ უნდა იყოს დამატებული ანბანზე, რომ განსაზღვრულ ეპოქაში „ახალი ასოს გამოგონების აუცილებლობის პროცესი“ დამდგარა, რომ ეს «მაშინ უნდა მომხდარიყო, როდესაც უკვე სისინა და

შიშინა ბგერათა გამომხატველ ასოთა ჯგუფი და მაგარი ხორხისმიერი ორი ბგერის ნიშნისაგან შემდგარი ჯგუფი, თვით „ჯ“-ანიც კი, უკვე მიმატებული იყო და ანბანი მთლად დამთავრებულად ითვლებოდა», რომ, ბერძნულის მსგავსად, „ქართულ ანბანშიაც ქართულის ნიშანდობლივ ბგერათა გამომხატველი ასოები მხოლოდ ბოლოშია მოთავსებული“; ჩვენ ვხედავთ, რომ მკვლევარი აქ სრულიად ცხადად წარმოაჩენს აზრს, რომლის თანახმად, ასომთავრულ ანბანზე შემდეგ არის ასონიშნები დამატებული (ჯავახიშვილი 1996: 199); თუ როდის რომელი ასოები უნდა დამატებოდა ასომთავრულს, ამის წარმოჩენას ქვემოთ შევეცდებით, ამჯერად იმ გარემოებაზე გადაგვაქვს უმთავრესი ყურადღება, რომ ასომთავრული ანბანი ერთ ჯერზე შექმნილად არ მიაჩნია ივ. ჯავახიშვილს, რომ, მის თანახმად, „თანდათანობით და სხვადასხვა დროს“ ჩანს მასში ასოები გაჩენილი და, როცა მხარდაჭერაზე ვნერთ, ცხადია, ერთ-ერთ უპირველესად ივ. ჯავახიშვილს ვგულისხმობთ; ცხადია ისიც, რომ, ივ. ჯავახიშვილის გარდა, მხარდასაჭერად მიგვაჩნია პ. ინგოროყვა, რომელიც, როგორც ვნახეთ, იგივე აზრს ავითარებს და უფრო გამოკვეთილად და ფორმულირებულად აყალიბებს მას და მიიჩნევს, რომ ჯერ კიდევ ფარნავაზამდე არსებობდა ასომთავრული ანბანი და რომ სპეციფიკური ასონიშნები მოგვიანებით დაერთო ამ ანბანს. ჩვენ ვფიქრობთ, რომ სწორი ჩანს ეს აზრი, რომ მშობლიური ენის ასო-ბგერათა შესაბამისად მიჩნეულ **უცხოურ ასონიშნათა მიხედვით** შექმნეს თავდაპირველი ასომთავრულის ავტორებმა ეს ანბანი, რომ სპეციფიკური ასოებისათვის გრაფემები არ მოიფიქრეს მაშინ, რომ ჯერ კიდევ არ ჰქონდათ **საბოლოოდ დადგენილი**, რომელი უნდა მიჩნეულიყო ბგერად და რომელი კი – ასო-ბგერად და რომ მათ მიერ შექმნილ თავდაპირველ ანბანში ფინიკურ-ბერძნულის შესაბამისი ესა თუ ის გრაფემა გამოხატავდა ამა თუ იმ სპეციფიკურ ბგერასა თუ ასო-ბგერას (სემურ-ბერძნულ გრაფემებზე მიწერილი სპეციალური ნიშნებით, ან, ზოგიერთ შემთხვევაში, იქნებ, მართლაც – ლიგატურით; ამ საკითხს ქვემოთაც შევხვებით), ვფიქრობთ, რომ, შესაძლოა, თავდაპირველი ასომთავრულის შექმნის შემდეგ, მოგვიანებით, ერთი დიდი რეფორმა გატარდა ანბანისა, რომ მაშინდელმა რომელიღაც დიდმა სწავლულმა (ან სწავლულთა ჯგუფმა) ცალკე გრაფემები, ასო-ნიშნები, შექმნა სპეციფიკური ასოებისთვის და ამან კი უფრო სრულყოფილი გახადა ანბანი და გაადვილდა მისით წერა და კითხვა; რადგან უკვე არსებულ, – უცხოური ანბანის თანამიმდევრობის შესაბამისად დალაგებულ ასონიშნებს რიცხვითი მნიშვნელობებიც ჰქონდა, ამ „უცხოურ რიგში“ ახალ სპეციფიკურ ასოთა შეტანა სირთულეს გამოიწვევდა, უკვე არსებულ ტექსტებში დაწერილი რიცხვების მნიშვნელობათა გაგებას გაართულებდა და ჩანს, რომ ამ სირთულისაგან თავის არიდების სურვილიც უნდა იყოს მიზეზი იმისა, რომ სპეციფიკური ასოები ბოლოშია მოქცეული (ამ ასონიშნებს მხოლოდ ასეულებისა და ათასეულების აღნიშვნა ევალემა და მათი იქ მოთავსება ძალიან არ შეცვლიდა მთელი ანბანის რიცხვით სტრუქტურას), საფიქრებელია, რომ დროთა განმავლობაში ნელ-ნელა ზუსტდებოდა, თუ რომელია სპეციფიკურთა შორის ასო-ბგერა და რომელი – მხოლოდ ბგერა, ალბათ შესწორებებიც ხდებოდა (ის, რაც ასო-ბგერად იყო მიჩნეული, შემდეგ ბგერის „სტატუსს“ ღებულობდა და პირიქით), ამ დაზუს-

ტება-გადარჩევის შედეგად **იმდროინდელი ტაძრის სწავლულთა წრეებში**, ჩანს, ნელ-ნელა იკრიბებოდა ისეთი ბგერები, რომლებსაც სიტყვათმანარმოებელი ფუნქცია ჰქონდა, ე. ი. ასო-ბგერები იყო და საფიქრებელია, რომ ისტორიის ერთ ეტაპზე უკვე ცალკე გრაფემები შექმნეს მათთვის და ერთ ჯგუფად დაამატეს ისინი თავდაპირველ ასომთავრულს (აქ გამოკვეთილად უნდა ითქვას: ჩვენ ვფიქრობთ, რომ არ უნდა წარმოვიდგინოთ ისე, თითქოს სხვადასხვა დროს, ნელ-ნელა, ამატებდნენ ხოლმე ამა თუ იმ ასო-ნიშანს ანბანში, ამგვარ ცვლას, ანბანის შუაში ახალი ასოს შეტანას, სხვა ასოთა რიცხვითი მნიშვნელობების შეცვლა მოჰყვებოდა და ამას კი ხშირად არ დაუშვებდნენ, მოხაზულობები, ალბათ, გადაკეთდებოდა ამა თუ იმ ანბანის გავლენით, ან დამოუკიდებლად, მაგრამ რიცხვითი მნიშვნელობები მხოლოდ – **იშვიათ შემთხვევაში**; ასოები სათითაოდ კი არა, – ჯგუფურად დამატებოდა ანბანს და ეს კი რიცხვითი სისტემის ხშირ ცვლას არ გამოიწვევდა).

ჩვენი აზრით, არსებობს საფუძველი იმ მოსაზრების გასაზიარებლად, რომ ქართული ანბანის ორი ჯგუფი არა ერთდროულად, არამედ სხვადასხვა დროს არის აღმოცენებული, რომ მეორე რიგის ასო-ნიშნები თავდაპირველი ანბანის შექმნის შემდეგაა გაჩენილი და რომ, სანამ სპეციფიკური ასო-ბგერებისათვის შესაბამისი გრაფემები შეიქმნებოდა, მათ ფუნქციას რეფორმამდელი ანბანის ცალკეული ასო-ნიშნები ასრულებდა; ასე გაგრძელდებოდა მანამ, სანამ დამატებით გრაფემებს შექმნიდნენ.

* * *

როდის უნდა იყოს აღმოცენებული თავდაპირველი ასომთავრული ანბანი, რა ფონეტიკური ცვლილებები ექნება მის შემადგენელ ასო-ნიშნებს განცდილი?

ამ საკითხებთან დაკავშირებით ჩვენს ყურადღებას იქცევს ქართული ანბანის მერვე ასო-ნიშანი, – ე. წ. ე მერვე (ჳ), რომელიც იმავე რიცხვითი მნიშვნელობის მქონე ფინიკიურ **𐤅**-ს (ასო-ნიშნის სახელწოდებაა ჰეთი, მას ორი ფონეტიკური მნიშვნელობა ჰქონდა: **ჳ**-საც გამოხატავდა და **ხ**-საც; – შიფმანი 1963: 23-24) და ბერძნულ ეტას (**Η** – გრძელი ე/ **Ἐ**;) შეესაბამება. ცნობილია, რომ ბერძნული ეტა, თავის მხრივ, ხსენებული არქაული ფინიკიური ჰეთ (**𐤅**) ასო-ნიშნისგან ქვედა და ზედა ჰორიზონტალური ხაზების მოცილებით არის მიღებული (**Ἐ** > **Η**). ამ ფინიკიური ასოს მიხედვით შექმნილი ბერძნული ნიშანი თავიდან თანხმოვან **ჳ**-ს გამოხატავდა და, როგორც მიჩნეულია, **დაახლოებით** ძვ. წლ-ის VII-VI სს-დან შეიძინა გრძელი ე-ს მნიშვნელობა (ივანე ჯავახიშვილი, ვიქტორ გარდტჰაუზენის ნაშრომზე დაყრდნობით, ძვ. წლ-ის 700 წელზე საუბრობს; – ჯავახიშვილი 1996: 198).² ქართულ ანბანში მე-8 ასო-ნიშანი ეს არის **ⴁ** (ჳ), რომელიც XIX საუკუნისეულ რეფორმამდე არსებობდა მასში. **ე** ბგერების გამომხატველ ამ ნიშანს, ივანე ჯავახიშვილისა და რამაზ პატარიძის აზრით, ისტორიის ადრეულ ეტაპზე ასევე **ჳ**-ს ფონეტიკური მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა (ჯავახიშვილი 1996: 199; პატარიძე 1980: 189). ფინიკიური **𐤅**-სა და ბერძნული **Η**-ს რიცხვითი მნიშვნელობაა **8** და, მიუხედავად იმისა, ფინიკიურიდან მომდინარეობს ასომთავრული ნიშანი **ⴁ**, თუ – ბერძნულიდან, შეგვიძლია გავიზიაროთ ხსენებულ მკვლევართა მოსაზრება, რომლის თანახმად,

ფონეტიკურად მათი შესაბამისი ყოფილა ერთ დროს იგი. ეს რომ მართლაც ასეა, ოდესღაც მართლაც **ჰ** ბგერას რომ გამოხატავდა გრაფემა **ქ**, ცხადად დასტურდება იმ წერილობითი მონაცემებიდან, რომლებშიც, როგორც ეს ივ. ჯავახიშვილს აქვს ნაჩვენები, **მ** რიცხვის აღმნიშვნელად ასო-ნიშანი **ქ** (**ჰ**) იხმარება („ანისის ქართლისა კათალიკოსის ეტყუანეს“ წარწერა და სხვა; – ჯავახიშვილი 1996: 152), ივ. ჯავახიშვილის თქმით, ასეთ წარწერებში «„ჰ“ **მ**-ს უდრის, ხოლო „მ“ 8000-ის აღმნიშვნელია ხოლმე» (ჯავახიშვილი 1996: 152); მკვლევარი მიიჩნევს, რომ «თავდაპირველად მერვე ასოს „მ“ ქართულად „ჰ“ მნიშვნელობა ჰქონდა» და შემდეგში კი «გამოურკვეველი მიზეზების გამო, გამოთქმა შეეცვალა და „ეა“-ის გადმოსაცემად იქნა დანესებული» (ჯავახიშვილი 1996: 199).

როგორც ვხედავთ, **მ**-ის აღმნიშვნელი ოდესღაც მართლაც **ჰ** ბგერა ყოფილა. ჩვენ ვფიქრობთ, რომ ისტორიის ერთ-ერთ პერიოდში ბერძნული ანბანის მიხედვით შეუსწორებიათ ქართული ასომთავრული, **ქ** გრაფემისთვის ფონეტიკური მნიშვნელობა შეუცვლიათ, ჩანს, ბერძნულის მსგავსად, ხმოვნის უღერადობისა გაუხდიათ იგი (ბერძნული გრძელი **η/ε**:-ს შესაბამისობად მიუჩნევიათ **ეა** ბგერები) და, ასე ამრიგად, გრაფემა **ქ**, რომელიც **ჰ**-ს გამოხატავდა, **ეა** ბგერების გამომხატველი გამხდარა და **ჰ**-ს გამოსახატავად კი ახალი მოხაზულობა (**ქ**) შეუქმნიათ. ჩანს, რომ **ცალკეული წრეების მეტყველებში მ**-ის აღსანიშნავად **ჰ**-ს მოხსენიების ტრადიცია **საკმაო ხანს იყო შემორჩენილი**, რომ შემდეგ, მიუხედავად იმისა, რომ, ხმოვანი **ეა** გახდა ამ რიცხვის გამომხატველი, ძველებურად მაინც **ჰ**-თი იხსენიებდნენ **მ**-ს (ასო-ბგერა **ჰ მ**-ის „სინონიმად“ რჩებოდა მათთვის) და წერისას კი იმ ახალ **ქ** გრაფემას ხმარობდნენ, რომელსაც სხვა რიცხვის გამოხატვის ფუნქცია ჰქონდა მინიჭებული, ანუ, ანგარიშს არ უწევდნენ იმას, რომ 9 000 იყო ხსენებული ახალი გრაფემის მნიშვნელობა და არა – **მ**; ივ. ჯავახიშვილი, როგორც ვნახეთ, ბრძანებს, რომ ასეთ წარწერებში „მ 8000-ის აღმნიშვნელია ხოლმე“, – ჩანს, ძველ ჩვევას, რომელიც **მ**-ის გამოსახატავად **ჰ**-ს წარმოთქმას გულისხმობდა, ახალი წესი გაუჩენია ამ ჩვევის მიმდევრებში და მათ **ეა** ასო-ბგერისა და ამჯერად უკვე მის გამომხატველად დადგენილი გრაფემა **ქ**-სათვის რიცხვითი მნიშვნელობაც ახალი მიუციათ, ათასეულის აღნიშვნის ფუნქცია დაუკისრებიათ მისთვის და **ეა** ხმოვნის აღმნიშვნელად გადაკეთებული **ქ** გრაფემა 8 000-ის აღმნიშვნელადაც ქცეულა მათ წარწერებში; რაც შეეხება **ქ**-ს შემცვლელად შემოღებულ **ქ** (**ჰაე**) ასო-ნიშანს, რ. პატარიძე წერს, რომ მისი «გრაფიკული არსი აუხსნელია. პალეოგრაფიული თვალსაზრისით, ასო „ჰაე“ უნდა შემუშავებულიყო სემური ანბანის მე-8 „ჰეთ“ ასო-ნიშნის გრაფიკის საფუძველზე. მაგრამ ეს ასე არ არის: „ჰაე“ ასო-ნიშანს გრაფიკულად სემურ ასო-ნიშანთან არაფერი აქვს საერთო. ასე ვფიქრობ: ასო „ჰაე“ ხელოვნური გრაფიკული ნიშანია. ამ ასო-ნიშანში განხორციელებულია ქართული ასომთავრულის ზოგადი გრაფიკული სტილი. იგი მთელ რიგ ქართულ ასო-ნიშნებს ჩამოჰგავს, განსაკუთრებით კი ასო „ლასს“. [...] ცხადი ხდება, რომ ასო „ჰაე თავდაპირველი ასო-ნიშანი არ არის ქართული ანბანისა. იგი შექმნილია იმ დროს, როცა უკვე აღარ იყო ან დავინყებულები იყო ქართული ასომთავრული დამწერლობის ანბანური სისტემის ცოდნა» (პატარიძე 1980: 261). ის ფაქტი, რომ ასო-ნიშანი **ჰაე** ხელოვნური გრაფი-

კული ნიშნის შთაბეჭდილებას ტოვებს, ჩანს, იმით უნდა აიხსნას, რომ მართლაც მოგვიანებით არის იგი შექმნილი (რამაზ პატარიძის პალეოგრაფიული დაკვირვება გასაოცრად ზუსტია). ჩვენ ქვემოთ დავუბრუნდებით ამ საკითხს და ვეცდებით დავაზუსტოთ, თუ კონკრეტულად როდის უნდა იყოს ეს ასო-ნიშანი შემოღებული, საერთოდ როდის შეასწორეს ასომთავრული ბერძნული ანბანის მიხედვით, რის შესახებაც ზემოთ აღვნიშნეთ.

ამრიგად, ვხედავთ, რომ **ⴁ** მართლაც **ⴃ**-ს გამომხატველი ყოფილა. რამდენადაც ხსენებულ ასო-ნიშანს ფინიკიურში **ⴃ** და **ⴆ**, ხოლო ბერძნულში მხოლოდ **ⴃ** შეესაბამებოდა ფონეტიკურად, ეს ფაქტიც მიგვანიშნებს, რომ ასომთავრულის გენეზისი, შესაძლოა, ამ ანბანებთან იყოს დაკავშირებული და მათი და ასომთავრულის სავარაუდო ნათესაობის კვალის ძიება სავსებით გამართლებულია.

თუ დავუშვებთ, რომ ასომთავრულის მე-8 ასო-ნიშანი **ⴁ** ფინიკიურიდანაა შემოსული, მისი სავარაუდო ტრანსფორმაციის სქემა დაახლოებით ასეთ სახეს ღებულობს: **ⴃ > H > ⴁ > ⴁ**³ (ამ შემთხვევაში საფიქრებელი ხდება, რომ **H** და, შესაძლოა, **ⴃ** გრაფემასაც უარსებია ისტორიის ადრეული ეტაპის ასომთავრულში),⁴ თუ მივიჩნევთ, რომ ბერძნულიდან შემოვიდა ფინიკიური წარმოშობის ეს ასო-ნიშანი, სავარაუდო სქემა ასეთი სახით წარმოდგება: **H > ⴁ > ⴁ** (ამ შემთხვევაში შეგვიძლია ვივარაუდოთ, რომ დასაწყისში, არა **ⴃ**-ს, არამედ მხოლოდ **H**-ს მოხაზულობა ჰქონდა ასომთავრულ ანბანში არსებულ **ⴁ** ასო-ნიშანს).

აქ საჭიროა, ერთ საკითხზე გავამახვილოთ ყურადღება: შეგვიძლია დავუშვათ, რომ ფინიკიურიდან წარმოიშვა ასომთავრული ანბანი, მაგრამ ის ფაქტი მაინც უდავო იქნება, რომ მისი საბოლოო სახის ფორმირებაზე ბერძნულ ანბანს მოუხდენია ზეგავლენა; მკვლევარები იმ გარემოებაზე ამახვილებენ ყურადღებას, რომ ქართული ანბანი, ისევე, როგორც ბერძნული, სემური ანბანებისაგან განსხვავებით, ხმოვნებსაც გამოხატავს, თამაზ გამყრელიძეს თავის ცნობილ გამოკვლევაში (გამყრელიძე 1990) წარმოჩენილი აქვს, რომ ბერძნული ანბანის მიხედვით არის ასომთავრულის ანბანური რიცხობრივი სისტემა, მთელი მისი სტრუქტურა აწყობილი, რამაზ პატარიძეს მიაჩნია, რომ, ფინიკიურის გარდა, უშუალოდ ბერძნულიდანაა შემოსული არაერთი ასო-ნიშანი (პატარიძე 1980: 214-223), შესაძლოა, სემური ასოების მიხედვით იყოს ასომთავრულის არაერთი ნიშნის გრაფიკა შექმნილი, მაგრამ ხმოვნები, რიცხვითი სისტემა, ასომთავრულის მთლიანი პარადიგმატიკა (გამყრელიძე 1990) აშკარად მიგვანიშნებს, რომ მისი შექმნის დროს ბერძნულ ანბანს გადამწყვეტი მნიშვნელობა ჰქონია მინიჭებული, რომ მასთან არის ეს ანბანი შესაბამისობაში მოყვანილი და ეს კი ასომთავრულის შექმნის ქვედა ქრონოლოგიური ზღვარის სავარაუდო განსაზღვრის საშუალებას გვიქმნის; ჩვენი აზრით, ასომთავრულის შექმნის დროს უკვე შეცვლილი რომ ჰქონოდა ბერძნულ **H** გრაფემას ფონეტიკური მნიშვნელობა, ასომთავრულში არქაული მნიშვნელობით არ შემოვიდოდა იგი, **ბერძნულმა H-მ, როგორც ითქვა, ხმოვნის მნიშვნელობა ძვ. წლ-ის დაახლოებით VII-VI სს-დან შეიძინა და სწორედ აქედან გამომდინარე მიგვაჩნია, რომ ასომთავრულის გენეზისის ქვედა ქრონოლოგიური ზღვარი**

დაახლოებით ამ, ან უფრო ადრეულ, პერიოდზე მოდის, VII-VI სს-ის შემდეგ რომ იყოს შექმნილი ასომთავრული, მაშინ მისი მე-8 გრაფემა **ჰ**-ს გამომხატველი არ იქნებოდა, საფიქრებელია, რომ ხმოვნის მნიშვნელობას მისცემდნენ მას.⁵

ფინიკური **𐤆** (**ჰ** / **ხ**)-სა და არქაული ბერძნული **Η** (**ჰ**)-ს ფონეტიკური შესაბამისობის მქონე ასო-ნიშანი **𐌆**-ს არსებობის ფაქტი ასომთავრულის გენეზისს ძალზე ადრეულ პერიოდთან გვაკავშირებინებს, ვფიქრობთ, მართალი უნდა იყოს ის მკვლევარები, ვინც წარმართულ ეპოქაში აღმოცენებულად მიიჩნევენ ამ ანბანს და, ასე ამრიგად, წარმოდგენილი ნაშრომის ამ პუნქტის დასაწყისში დასმულ კითხვებზე, რომლებიც თავდაპირველ ანბანში მომხდარ ფონეტიკურ ცვლილებებსა და ამ ანბანის ქრონოლოგიას შეეხება, გვიყალიბდება სავარაუდო პასუხები, რომელთა თანახმად, ასომთავრულის გენეზისი ძვ. წლ-ის VII-VI სს-თან, ან უფრო ადრეულ პერიოდამდე, მიდის და რომ **ჰ** ფონემა ძველი უნდა იყოს, რომ მისი აღმნიშვნელი **𐌆** გრაფემა იყო; ივ. ჯავახიშვილი, როგორც ვნახეთ (მე-4 შენიშ.), მნიშვნელოვან ბგერას უწოდებს **ჰ**-ს, ამ ასო-ბგერის გარეშე შეუძლებელია ამა თუ იმ ქართველური სიტყვის არქაული ფორმის რეკონსტრუქცია და აქედან გამომდინარეც ვვარაუდობთ, რომ თავდაპირველ ასომთავრულში მართლაც იქნებოდა ასო-ბგერა **ჰ** და მისი ამსახველი გრაფემა **𐌆**; საფიქრებელია, რომ რეფორმამდე, **ჰ**-ს გარდა, **ხ**-სა და **ჴ** ასო-ბგერებსაც ეს გრაფემა გამოხატავდა (სპეციალური ნიშნების დართვით; ამ საკითხის შესახებ იხ. მე-6 შენიშვნაში), **ჰ**-სთან ფონეტიკურად მონათესავე ამ ორი ასო-ბგერის ასახვა მის ფუნქციაში იქნებოდა შემავალი (საერთოდ, ადრეულ ეტაპზე, ალბათ, ერთი ფონემა იყო ამ სამი ასო-ბგერის წინაპარი და შემდეგ დაიყო იგი ცალკეულ ასო-ბგერებად, რასაც, ჩანს, ჯერ **𐌆** გრაფემაზე სპეციალური ნიშნების დართვა, შემდეგ კი ახალი გრაფემების შექმნა მოჰყვა; ივ. ჯავახიშვილის თანახმად, „ის მშვინვიერი ბგერა“, რომელსაც **𐌆** გამოხატავდა, თანამედროვე **ჰ**-სგან „განსხვავდებოდა და ერთგვარ საერთო ხორხისმიერ ბგერას წარმოადგენდა“; – ჯავახიშვილი 1996: 199)⁶.

* * *

ამრიგად, თავდაპირველი ასომთავრული ანბანის **სავარაუდო** წევრებად **24** ასო-ნიშანს მოვიზრებთ, ესენია: **ა, ბ, გ, დ, ე, ვ, ზ, ზ⁷, თ, ი, კ, ლ, მ, ნ, ე, ო, პ, უ⁸, რ, ს, ტ, უ, ფ, ქ⁹**; სპეციფიკურ ჯგუფში, როგორც ვიცით, შემდეგი ასო-ნიშნები შედის: **ღ, ყ, შ, ჩ, ც, ძ, წ, ჭ, ხ, ჴ, ჯ, ჰ, ჳ**. აქ დავსვამთ მორიგ კითხვას: – როდის უნდა იყოს დამატებული სპეციფიკური ასოები თავდაპირველ ასომთავრულზე? ერთი რეფორმა დასჭირდებოდა მათ დამატებას, თუ სხვაც იქნებოდა საჭირო?

გარდა იმისა, რომ გვაქვს ცნობა, რომლის თანახმად, ფარნავაზ (არმაზ) მეფემ „შექმნა მნიგნობრობა ქართული“, არსებობს თეიმურაზ ბატონიშვილის უწყება, რომელიც ეყრდნობა ანტონ II კათოლიკოსის ნიგში („მატიანე შემეცნებათა“) შემონახულ ცნობას: „არა უნიგნონი იყვნენ ქართველნი უწინარესთა ჟამთაცა შინა, ვიდრე ფარნავაზამდე სწერდნენ იგინი უხუცესთა წერილთა. ესე იგი ქურუმთა მათ“. „ფარნავაზმან წერილთა მათთაგან განჰყო მხედრობისათჳს თჳსისა მხოლოდ ჴელით წერილი განყოფილი ასონი და არა სხუთ რაფთამე“ (შარაძე 1972: 122-127).

თეიმურაზ ბატონიშვილის ამ ცნობაზე ჩვენ ადრეც ვისაუბრეთ (კუჭუხიძე 2001) და ამჯერად მხოლოდ მოკლედ ვიტყვით: ვფიქრობთ, აქ იმის შესახებ არის საუბარი, რომ ქართულ წარმართულ ტაძარში ორგვარი დამწერლობა გამოიყენებოდა, – ერთი ისეთი, რომელიც ხელით, ხოლო მეორე – „სხუთ რადათამე“ საწერად გამოიყენებოდა, ჩვენი აზრით, „ველით წერილში“ ის ანბანი იგულისხმება, რომლითაც პერგამენტზე წერდნენ, „სხუთ რადათამე“ საწერი კი ის ასოები უნდა იყოს, რომლებსაც საჭრეთლითა და სხვა სპეციალური იარაღით ტვიფრავდნენ; ფარნავაზს ტაძრიდან საერო ხმარებისათვის „მხოლოდ ველით წერილი ასონი“ გამოუტანია, ე.ი., როგორც ჩვენ ვფიქრობთ, მეფის მიერ ტაძრიდან გამოტანილი ანბანი, ანუ ასომთავრული, მხოლოდ პერგამენტზე (ტყავზე, ასევე – ცვილის დაფაზე...) საწერად იხმარებოდა და სტელაზე, ან ტაძრის კედელზე, ამ ანბანის ასოთა ამოტვიფრვა არ შეიძლებოდა; ასეთ წარწერას („ზედანერილს“¹⁰) განსაკუთრებული რელიგიური დატვირთვა აქვს (მისით ღვთაებისადმი მიმართვა ხდება, საუკუნოდ შესანახი სიტყვები, იმქვეყნად მყოფთა მოსახსენებლები გამოსახება, ეპიტაფიის საშუალებით გარდაცვლილის სული მოგვმართავს სულეთიდან და სხვ.) და ჩანს, საამისოდ ასომთავრული ანბანის გამოყენება არ იყო ადგილობრივი ტაძრის მიერ ნებადართული; ვფიქრობთ, ამით უნდა აიხსნას ის ფაქტი, რომ ასომთავრულით შესრულებული წარწერები არ შემოგვენახა, თუმცა, თუ დათარიღება სწორია, შეგვიძლია ვთქვათ, რომ გვაქვს ლევან ჭილაშვილის მიერ მოპოვებული გვიანანტიკური (I-III სს) ხანის წარწერები და ვივარაუდოთ, რომ, რადგან ეს საკულტო ტექსტები არ იყო, დაუშვეს და შეასრულეს წარწერები: „მბ ესე ჭური მე დავრგე“, „აზატისი არს, ნუმცა ვინ ხრევს“ (ჭილაშვილი 2004) (შესაძლოა, წარმართობის რომელიღაც პერიოდსა თუ განსაკუთრებულ შემთხვევებში გამონაკლისებს უშვებდნენ და ამ ანბანით წარწერათა ამოტვიფრვის უფლებას იძლეოდნენ ქურუმები); არც ისაა შეუძლებელი, რომ სტელაზე და ცალკეულ, ძირითადად, საკულტო დანიშნულების საგნებზე წინადადებებისა თუ სიტყვების წერა იკრძალებოდა, მაგრამ ცალკეულ ასოებს კი ტვიფრავდნენ, შესაძლოა, სწორედ ამაზე მეტყველებდეს არმაზის ნეკროპოლში 1940 წ-ს აღმოჩენილი ფიალა, რომელზეც ბერცუმ პიტიახშის მომხსენებელი ბერძნული წარწერაა შესრულებული და რომელზეც გამოსახულია ნიშნები, რაც ამკარად **ბ**, **ქ** და **პ** ქართულ ასოებს ჰგავს; პ. ინგოროყვა ამ ნიშნებში ქართულ ასოებსა და ბერცუმ ქართლისა პიტიახშის ინიციალებს ხედავდა; 1940 წ-ს აღმოჩენილ სტელაზე არამეულად დაწერილ სახელ ზევახთან ერთად ამოტვიფრულ ნიშნებში კი იგი კითხულობდა **ჭ**-ს და **ს**-ს, რაც, მისი აზრით, წარმოადგენს ქარაგმას სახელისა **ჭევახოს** (იგივეა, რაც – ზევახ; ინგოროყვა 1978: 487-501).

როგორც ვხედავთ, ჩვენ მხარს ვუჭერთ აზრს, რომლის თანახმადაც, ასომთავრულის გენეზისი ქრისტიანობამდელ ხანასთან კავშირდება და, ვფიქრობთ, იმ კითხვის სავარაუდო პასუხიც გვეძლევა, თუ რატომ არ იძებნება ადვილად წარმართული ხანის ასომთავრული წარწერები. საერთოდ, ჩანს, ეს ანბანი ძირითადად ტაძარში გამოიყენებოდა და ფართო მოხმარება არ ჰქონდა, ფარნავაზმა იქნებ იმიტომ გამოიტანა ტაძრიდან იგი, რომ არამეული ყველამ არ იცოდა, არამეული ასოებით დაწერილი ქართული სიტყვებით, ან იმ მეთოდის გამოყენებით, რაც

ტექსტის ჩამწერისათვის ერთ ენაზე კარნახს და ჩამწერის მიერ მეორე ენაზე ჩაწერას და შემდეგ ადრესატისთვის მის თარგმნას გულისხმობს¹¹, ძნელი იყო სახელმწიფო მოხელეებთან ურთიერთობა და ქართული ანბანის გამოყენება გახდა საჭირო.

თუ ასო ჟ არის ამოტივფრული გვიანანტიკური ხანის სტელაზე, თუ აღმოჩნდა, რომ ისტორიის რომელიღაც ეტაპზე სპეციფიკური ასოები მიემატა ანბანს, მაშინ საფიქრებელი ხდება, რომ გვიანანტიკურ ხანაში უკვე გატარებული ყოფილა ერთი დიდი რეფორმა, რომ დაახლოებით ამ დროს დაუმატებიათ ახალი ასოები მანამდე უკვე არსებული ანბანისთვის. შესაძლოა, **ფარნავაზ მეფის დროს გატარდა ეს დიდი რეფორმა**, როგორც პ. ინგოროყვა მიიჩნევდა, არაა შეუძლებელი, რომ, სანამ ფართო მოხმარებისა გახდებოდა და, ალბათ, ერთგვარად ჩაკეტილიც იყო ტაძრის ნიაღში, არქაული ანბანით კითხულობდნენ ქურუმები ტექსტებს და იქიდან გამოტანის დროს დაუმატეს მას ახალი ასო-ნიშნები, არც ისაა გამორიცხული, რომ ფარნავაზამდეც შემოეღოთ ახალი ასოები ქართული წარმართული ტაძრის ქურუმებს (ფარნავაზის შემდეგ რომ გატარებულიყო სპეციფიკურ ასოთა დამატებელი რეფორმა, ამ ფაქტზე მიმანიშნებელი არავითარი მონაცემი არ გავაჩნია).

ამრიგად, პირველი რეფორმის თარიღად, დაახლოებით, ფარნავაზის მეფობის ხანაა სავარაუდო.

სპეციფიკური ჯგუფის ყველა ასო ერთდროულად არ ჩანს ანბანზე დამატებული, ჩვენი აზრით, ჰაე და ჰოე ცალკე რეფორმისას, – ქრისტიანულ ხანაში შექმნილთა შთაბეჭდილებას ტოვებს.

ჰაე ქრისტიანულ ხანაში მას შემდეგ უნდა იყოს შექმნილი, რაც, როგორც ითქვა, გრაფემა **Ի**-ს, ჩანს, ფონეტიკური მნიშვნელობა შეეცვალა და **ე**-ის აღმნიშვნელი გახდა. ცნობილია, რომ არქაული ანბანის რიგის დამამთავრებლად ჯვარია ხოლმე გამოყენებული (ჯვარი ამთავრებდა ფინიკიურ ანბანს და ასო-ნიშნებ – ფსისა **/ψ/** და ომეგას **/ω/** დამატებამდე ჯვრით იყო დაბოლოებული ბერძნული ანბანი); ჯვრების ფორმათა გამომსახველ ასო-ნიშანთა შესახებ შემდეგ ვისაუბრებთ, ახლა კი ყურადღებას იმ ფაქტზე გავამახვილებთ, რომ ჯვრის ფორმის მქონე გრაფემა ჯანი ანბანის ბოლო ნაწილშია მოთავსებული და მას ჰაე და ჰოე მოსდევს, – იქმნება შთაბეჭდილება, რომ ჰაე და ჰოე ქრისტიანულ ხანაშია ასომთავრულზე მიმატებული და წარმართულ ანბანს ჯანი ასრულებდა, საფიქრებელია, რომ ქრისტიანობის სახელმწიფო დონეზე შემოსვლის შემდეგ კიდევ ერთი რეფორმა გატარებულა ანბანისა, რომ ამ დროს დადგა საკითხი, თუ საბოლოოდ როგორი მოხაზულობა დაედგინათ ზოგიერთი გრაფემისათვის, შეეცვალათ თუ არა რომელიმე მათგანის განლაგება, რომელი ასოთი უნდა ყოფილიყო დამთავრებული ქრისტიანული ქართული ანბანი, ჩანს, იმ დროს დაუდგენიათ, რომ ბერძნული ანბანის შესაბამისად გაეწყოთ ქართული ასომთავრული, საფიქრებელია, რომ ამ დროს გადაწყვიტეს, ბერძნული ომეგას შესაბამისი ასო-ნიშანი ჰოე შემოეღოთ ქართული ქრისტიანული ანბანის დამამთავრებლად (ამ საკითხსაც დავუბრუნდებით შემდეგ) და, როგორც ჩვენ ვფიქრობთ, სწორედ ამ დროს გადაწყდა, რომ ბერძნულ ანბანთან მიახლოების მიზნით გრაფემა **Ի**-ის ფონეტიკური მნიშვნელობაც შეეცვალათ და ხმოვნის

აღმნიშვნელად ექციათ იგი; ზემოთ ითქვა, რომ, ჩანს, მეტყველებაში მე-8 ასოს აღსანიშნავად ჰ-ს მოხსენიების ტრადიცია საკმაო ხანს ყოფილა შემორჩენილი, რომ შემდეგ, მიუხედავად იმისა, რომ მ-ის აღმნიშვნელი წ მოვანი გახდა, ამ რიცხვის გამოსახატავად ზოგან ძველი ჩვეულების გამო მაინც ჰ-ს ამბობდნენ და წერისას კი ახალ Ⴀ (ჰ) გრაფემას ხმარობდნენ. **† გრაფემას ადრეულ ეპოქაში რომ შეცვლოდა ფონეტიკური მნიშვნელობა, იმ დროს, როცა ანისის კათოლიკოსისა და მსგავსი წარწერები იქმნებოდა, აღარ ემახსოვრებოდათ, რომ ჰ ასო-ბგერა გამოხატავდა მ რიცხვს და ამგვარი წარწერები აღარ შეიქმნებოდა**, საფიქრებელია, რომ ქრისტიანულ ხანაში შეუცვალეს გრაფემა Ⴀ-ს ფონეტიკური მნიშვნელობა, რომ ჰ-ს ნაცვლად წ-ს გამოხატველი გახადეს იგი, მაგრამ ხალხში, ზოგან, მ-ის აღსანიშნავად, მიუხედავად იმისა, რომ წერისას Ⴀ გრაფემას ხმარობდნენ, მაინც ჰ ასო-ბგერას წარმოთქვამდნენ და ეს კი აშკარად მიგვანიშნებს, რომ **ბევრი დრო არ იყო გასული მას შემდეგ, რაც Ⴀ ასო-ნიშანთან დაკავშირებული ცვლილებები მოხდა**. მიზეზი იმისა, რომ ბოლო ნაწილში მოაქციეს ჰაე, ის უნდა იყოს, რომ ასო-ნიშანთა რიცხვითი მნიშვნელობების ცვლილებას მოერიდნენ ანბანის რეფორმატორები, – როგორც ჩანს, ახალშექმნილი Ⴀ ბოლო ნაწილში, ჰოე ასო-ნიშნის წინ, მოათავსეს, 9 000-ის მნიშვნელობა მიანიჭეს და ამით ის შედეგი მიიღეს, რომ წინა ასო-ნიშნებს არ შეეცვალა რიცხვითი მნიშვნელობები და ადრე დაწერილ ტექსტებში რიცხვების სწორად ამოკითხვა არ გაძნელდა. ბოლოსწინა ადგილას იმიტომ მოათავსებდნენ ჰაეს, რომ სულ ბოლო ადგილი ჰოესათვის ექნებოდათ განკუთვნილი.

ცხადია, შეეძლოთ, ე ასო-ნიშანზე იოტი მიენერათ და ე ბგერების გამოხატვა ცალკე გრაფემა Ⴀ-სთვის არ დაეკისრებინათ (ე-ზე ე-ს მიწერით ხშირად ხდებოდა შემდგომ ხანებში ე ბგერების გამოხატვა), მაგრამ საფიქრებელია, რომ ისტორიის ერთ პერიოდში ბერძნულ ანბანთან მიმსგავსების სურვილი ძლიერი ყოფილა და ამიტომ შემოუღიათ ამ ბგერებისათვის ცალკე გრაფემა, რამაც ხელოვნური სახეც მისცა Ⴀ-ს (გარკვეულწილად მხოლოდ რიცხვითი მნიშვნელობის გამოხატველ ასო-ნიშანსაც /ეპისემონს/ დაემსგავსა იგი). ასომთავრულის მე-8 გრაფემის ფონეტიკური მნიშვნელობა შეუცვლიათ, ამას გარდა, შეუქმნიათ ახალი ასო-ნიშანი ჰაე და იმ დროს, როგორც ჩანს, ანბანის დამამთავრებელი სხვა ახალი ასო-ნიშანიც გაჩენილა, რაც ასევე ბერძნული ანბანის გავლენით უნდა იყოს გამოწვეული, – ჩანს, რომ სწორედ იმ დროს შემოიღეს ასო-ნიშანი ჰოე.

რ. პატარიძე ანბანის ბოლოში მდებარე ჰ (ჰოე)-სთან დაკავშირებით იმავს ნერს, რასაც ჰაეს შესახებ: «ქართული ასომთავრული „ჰოე“ [...] ასო ნიშნის გრაფიკული არსი, მსგავსად ასომთავრული „ჰაე“ ასო-ნიშნისა, აუხსნელია. როგორც ჩანს, ეს ასო-ნიშანი ისეთივე ხელოვნური გრაფიკული ერთეულია, როგორც „ჰაე“, [...] ადრეულ ქრისტიანულ ძეგლებში „ჰოე“ ასო-ნიშანს ხმოვანი „ო“ – ბგერისა და თანხმოვანი „ჰ“ ბგერის მნიშვნელობა აქვს, უფრო მოგვიანებით კი ეს ასო-ნიშანი „ჰოე“ შორისდებულის მნიშვნელობით იკითხება“. [...] „ჰოე“ ასო-ნიშანი, ქართული ენის ფონეტიკის თვალსაზრისით, სრულიად ზედმეტია და რა ვითარებამ განაპირობა მისი შემოღება, აუხსნელია» (პატარიძე 1980: 262).

ვფიქრობთ, პასუხი კითხვაზე, თუ რა უნდა იყოს მიზეზი ჰოეს შემოღებისა და რა მიზნით ჩანს ეს ასო-ნიშანი წარმართობისდროინდელ ასომთავრულ ანბანში დამატებული, ის არის, რომ ანბანის რეფორმატორთა სურვილი ყოფილა, ბერძნულივით **ღმერთის სახელზე მიმანიშნებელი გაეხადათ ასომთავრული ანბანი** (შესაძლოა, სწორედ ეს იყოს **ერთ-ერთი მთავარი მიზეზი**, რომ ამ დროს კიდევ ერთი რეფორმა გაატარეს), ამჯერად სწორედ ხსენებულ საკითხზე ვისაუბრებთ მოკლედ:

ჰოეს ლექსიკური მნიშვნელობაა: „**ოჰ**“, ეს ასო-ნიშანი გვხვდება, ასევე, სხვა შორისდებულის – **ჟსანნა/ოსანნა/ჟსანა/ოსანა-ს** ნინ („დიდება!“ „ვაშა!“ „გვიხსენი!“; – სარჯველაძე 2000: 287). ამ შორისდებულის ღმერთისადმი მიმართვა ხდება, ზოგიერთ შემთხვევაში იგი **ჰ** ბგერასთან ერთად გამოითქმის როგორც გრძელი **ო** („ჰოო, ღმერთო!“).

ქართულ ენაში გრძელი **ო** არ გვაქვს, ამ ენის ბუნება არ ითხოვს, რომ გრძელი და მოკლე ხმოვნები გამოიყოს მის ანბანში, მიუხედავად ამისა, ქართული ანბანის ბოლოში არის ასო-ნიშანი, რომელიც შეიძლება, გრძელ **ო**-დ გამოითქვას. ვფიქრობთ, არ არის საეჭვო, რომ მიზეზი ამისა ის უნდა იყოს, რომ ხსენებული ასო-ნიშანი მართლაც ხელოვნურადაა შექმნილი, რაც, როგორც უკვე ითქვა, იმიტომ უნდა იყოს გაკეთებული, რომ ქართული ანბანის დასაწყისი და დასასრული ბერძნული ანბანის დასაწყისისა და დასასრულის მსგავსება, ბერძნული ალფასა და ომეგას შესაბამისობა გამხდარიყო. ბერძნული ანბანი იწყება ალფადან და თავდება ომეგათი. ამ ასოებით სიმბოლურად ბიბლიისეული დასაწყისი და დასასრული, ანუ – **ყოვლის მომცველობა, ღმერთი** გამოიხატება. უფალი „პირველითა და უკანასკნელით“ („პირველი და უკუნისამდე“) იხსენიება ესაია წინასწარმეტყველის წიგნში (ეს. 41: 4; 44: 6; 48: 12). ბერძნული ალფა და ომეგათი ეს სიტყვები აპოკალიპსისში (გამოცხადება) წარმოდგა (აპოკ. 1: 8). ღმერთის სახელი (წმიდა ტეტრაგრამატონი) ზოგჯერ გამოითქმოდა როგორც **Yahoo** და ტრანსლირდებოდა ბერძნული ასოებით **ΙΑΩ** (მართლმადიდებლური ენციკლოპედია: <http://www.pravenc.ru/text/114190.html>). გამოცხადებაში ბერძნულ ალფასა და ომეგას სიმბოლური მნიშვნელობა მიენიჭა, ღმერთის საკრალური სახელის სიმბოლურ გამოხატულებად იქცა ეს სიტყვათშეთანხმება. აშკარად ჩანს, რომ ისტორიის ერთ-ერთ ეტაპზე (და, ცხადია, ეს ქრისტიანულ ხანაში მოხდებოდა) საჭიროდ მიუჩნევიათ, ქართულ ანბანშიც ყოფილიყო ღმერთზე მინიშნება და „გრძელი **ო**-ს“ გამოხატველი ასო-ნიშანიც ამიტომ შეუქმნიათ. რადგანაც გრძელი **ო** ასო-ბგერა არ არსებობს ქართულში და მას სრულიად უსაფუძვლოდ ვერ გამოიგონებდნენ და, რადგან გვაქვს შორისდებული ჰოე, რომლითაც ღმერთსაც მიმართავს ადამიანი, ჩანს, ეს შორისდებული, **ჰ** ბგერის შემდეგ განგრძობილად გამოთქმული **ო**, ერთგვარ „**ასო-ბგერად**“ აქციეს, გრაფიკა შეუქმნეს, სხვა ასოთა დასასრულს მოათავსეს და ამან კი ის შედეგი მოგვცა, რომ ღმერთის ტეტრაგრამატონზე მიმანიშნებელი გახდა, ამავდროულად, **ღმერთისადმი მიმართვით, მისდამი შელალდებით დასრულდა ქართული ანბანი**, ბერძნულ ალფასა და ომეგას შესაბამის ასომთავრულის ანი და ჰოე.

ჰოე (ქართული „გრძელი **ო**“) ასო-ბგერა არ არის და **ფონეტიკის თვალსაზრისით** მართლაც ზედმეტია (როგორც ეს რ. პატარიძეს აქვს აღნიშნული), შორისდებული,

სიტყვა, არის ასო-ბგერად ქცეული, მართლაც ხელოვნური ჩანს იგი და, ჩვენი აზრით, ჰაესთან ერთად, **ქრისტიანობის ადრეულ ხანაშია იგი ანბანის ბოლოს დამატებული**¹² (აქვე ვიტყვით, რომ ჰოეს, ანუ ქართული „გრძელი ო-ს“ ასომთავრული გრაფიკა – **ⴌ** ისეთ შთაბეჭდილებას ტოვებს, რომ, ვფიქრობთ, **ბერძნული ო გრაფემის /ო მიკრონის / გაორმაგებით უნდა იყოს იგი მიღებული**, რომ **ორი ბერძნული ო-ს შეერთება გამოსატყვის ასომთავრულის „გრძელ ო-ს“**, – **Ჟ > ⴌ**), „სპეციფიკურ ჯგუფში“ ჰაე და ჰოე ყველაზე უფრო „ახალგაზრდა“ ასოები ჩანს (როგორც ცნობილია, ანბანში ყველაზე გვიან გაჩენილი არის რიცხვითი მნიშვნელობის არმქონე უ, რომელიც ო და ჯ ასოების შეერთებითაა მიღებული), ჩვენი შეხედულებით, სარწმუნოა აზრი, რომ წარმართულ ხანაში შექმნილ ასომთავრულს ფარნავაზის, ან მისი ეპოქის ახლო პერიოდში, სპეციფიკურ ასონიშანთა ჯგუფი დაემატა და შემდეგ კი **ქრისტიანული რეფორმა** გატარდა და **ჰაე და ჰოე ასო-ნიშნები სწორედ ამ დროს დაერთო** ანბანს ბოლოში.

ქრისტიანული ხანის რეფორმასთან დაკავშირებით გვინდა, კიდევ რამდენსავე საკითხს შევხვით:

ყურადღებას იქცევს ის ფაქტი, რომ ქართულ ანბანში „სპეციფიკური ჯგუფი“ ლანით იწყება და რომ ეს ლანი ქანს მოსდევს უშუალოდ,¹³ რაც, ჩვენი აზრით, ერთ საინტერესო გარემოებაზე მიგვანიშნებს: **ქ და ლ** ასოებით იწყება სიტყვები ქრისტე და ღმერთი და ეს ფაქტი შეუმჩნეველი არ დარჩებოდათ ასომთავრული ანბანის ქრისტიანული ხანის რეფორმატორებს და მასში აუცილებლად წინასწარმეტყველური ძალის ქმედებას დაინახავდნენ, – მიჩნეული იქნებოდა, რომ ამ ორი ასონიშნის ერთმანეთის გვერდზე მოთავსების ფაქტში **ჯერ კიდევ წარმართულ ხანაში წინასწარმეტყველურად გაცხადდა ქრისტე ღმერთის სახელი**, რომ სულიწმიდის ძალით მოთავსდა ისინი ერთი-მეორის მიყოლებით, თუ ქრისტიანული ხანის რეფორმის დროს საკამათო იყო, დაეტოვებინათ თუ არა წარმართული ხანის ანბანში ასოთა ამგვარი განლაგება, ასეთი ეგზეგეტიკის შემდეგ საეჭვოდ აღარ იქნებოდა მიჩნეული, რომ, არათუ საჭირო, აუცილებელიც იყო ამ თანამიმდევრობის დატოვება.

ამ საკითხებზე საუბრისას განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს ჯვრის ფორმების მქონე ის ორი ასო-ნიშანი, რომელთა შესახებაც ზემოთ დავიწყეთ საუბარი: ჯვრის მოხაზულობისაა ქანი (+), რომლითაც მაცხოვრის სახელი იწყება¹⁴ და ჯვრის მოხაზულობა აქვს ასო ჯანს (X). რ. პატარიძის თანახმად, ასო-ნიშანი ჯანი ისევე, როგორც ქანი, ფინიკიური თავ გრაფემის საფუძველზეა შექმნილი, მისი აღნიშვნით, «ქართული ასომთავრული „ჯანი“-ი შექმნილია ფინიკიური ანბანის უკანასკნელი ასო-ნიშნის გრაფიკის საფუძველზე», როგორც იგი წერს, „ცხადია, რა მიმართებაა ფინიკიურ და ქართულ ასო-ნიშნებს შორის: მოქმედებაშია არა ფონეტიკური, არამედ ანბანურ-აკროფონიული პრინციპი“ (პატარიძე 1980: 260); ქანის გენეზისთან დაკავშირებით უკვე ითქვა (მე-14 შენიშ.), რომ, ჩვენი აზრით, ფინიკიურთან ერთად, მისი **საბოლოო მაფორმირებელი** ბერძნული გრაფემა უნდა იყოს, რაც შეეხება ჯანს, ვფიქრობთ, რომ ამ შემთხვევაში იმ სემურ-ბერძნულ პრინციპს დაყრდნობიან რეფორმატორები, რაც ჯვრის გამოსახულებით

დასრულებას გულისხმობს ანბანისა და ისევ ჯვარი გამოუყენებიათ დამამთავრებლად, ვფიქრობთ ასევე, რომ **ჯანს თავშეკრული ჯვრის გამოსახულება სპეციალურად – იმ იქსისებური ჯვრისაგან განსასხვავებლად ექნება მიცემული, რომელიც, როგორც ჩანს, თავდაპირველად ქანს ჰქონდა** (ის ფაქტი, რომ ასომთავრულ ჯანს თავშეკრული ჯვრის გამოსახულება /X/ აქვს, იმაზე მიგვანიშნებს, რომ ბერძნული **X-სგან ფორმირებული ქანი ადრე ასევე იქსისებური იყო და ჯანს მისგან გამოსარჩევად დაამატეს ზედა ხაზი**¹⁵) და საფიქრებელია, რომ **აკროფონიის პრინციპი** მართლაც არის ამ ასო-ნიშნის შექმნისას გამოყენებული, რომ, ე. ი., **ჯ** ბერას იმიტომ გამოსახავს ასომთავრული ანბანის ეს გრაფემა, რომ მისით ქართული სიტყვა ჯვარი იწყება¹⁶, როგორც ითქვა, ჩანს, ფინიკიურ-ბერძნული ანბანიდანაა გადმოღებული ასო-ნიშანი ქანი, ჯანის შექმნის დროს კი, ე. ი. პირველი რეფორმის ხანაში, ასე გვგონია, რომ, ბევრი აღარც უფიქრიათ წარმართობისდროინდელ რეფორმატორებს და პირდაპირ ქანის ჯვრისებური მოხაზულობა გადმოუღიათ ოდნავი სახეცვლილებით (ზედა ხაზის დამატებით), ჯვრით დასრულების პრინციპი რომ იყო ბერძნულ ანბანში დაცული, ეს, ცხადია, იცოდნენ და, ალბათ, ისიც ეცოდინებოდათ, ფინიკიური ანბანი რომ ამავე პრინციპით სრულდებოდა და ამ პრინციპის მიხედვით შეუქმნიათ ასო-ნიშანი ჯანიც.

რამდენადაც ჯვრის ფორმის მქონე ბერძნული **X** (ხი) და ქართული ქანი – ორივე მაცხოვრის სახელის სიმბოლური გამოხატულებაა (**X** ასოთი იწყება უფლის ბერძნული სახელი – **Χριστός**, ქანით – ქრისტე), ქრისტიანულ ხანაში ეს ასო-ნიშნები ასევე წინასწარმეტყველური ძალის მიერ შექმნილებად იქნებოდა აღქმული, – რამდენადაც ჯვრის სახე **ჯერ კიდევ წარმართობის დროს მიეცა** იმ ასო-ნიშანს, რომელზეც შემდგომში **ჯვარცმული ღმერთის სახელი უნდა დაწყებულიყო**, ეს ფაქტი წინასწარმეტყველური ძალის ქმედებად იქნებოდა აღქმული ქრისტიანულ ხანაში.

როგორც ითქვა, ჩვენი აზრით, ასო-ნიშანი ჯანი (**X**) **მართლაც** იდეოგრამა-აკროფონია და სიტყვა ჯვარს უნდა აღნიშნავდეს¹⁷ (ეს სიტყვა წარმართ ქართველთა შორის რელიგიური მნიშვნელობითაც იყო ცნობილი და, ალბათ, გეომეტრიული ფიგურის აღსანიშნავადაც გამოიყენებოდა), მიუხედავად იმისა, რომ წარმართულ ხანაში ჩანს შექმნილი გრაფემა ჯანი, ქრისტიანობის დროს, როგორც ითქვა, მასშიაც ქრისტიანულ პროფეტულ შინაარსს ამოიკითხავდნენ და ჩვენ ვვარაუდობთ, რომ, ქანისაგან განსხვავებით, რომლითაც მაცხოვრის სახელი იწყება, **წმიდა ანდრია მოციქულის ჯვარს (X) დაინახავდნენ ამ ასო-ნიშანში**; ანდრია მოციქული ქართველთა პირველ მქადაგებლად მიიჩნევა და ქართლში მის ქადაგებაზე წინასწარმეტყველურ მინიშნებად იქნებოდა აღქმული ეს ასო-ნიშანი; საფიქრებელია, რომ ქართული ანბანის ქრისტიანული შინაარსის მკაფიოდ წარმოჩენას შეეცდებოდნენ მაშინ, უეჭველია, ისე დახვეწდნენ ანბანს, რომ ქრისტიანული სიმბოლოები უკეთ წარმოჩენილიყო მასში და, ჩვენი აზრით, **იქსის ფორმის მქონე ქანს ჩვეულებრივი ჯვრის სახით (+) სწორედ ქრისტიანული რეფორმის დროს შეცვლიდნენ** ასომთავრულის ქრისტიანი რეფორმატორები; საბოლოო გადა-

წყეტილების მიღებამდე, ალბათ, იმაზეც იმსჯელებდნენ, საერთოდ, დაეტოვებინათ თუ არა წარმართული გენეზისის ჯვრები ქრისტიანულ სიმბოლოებად, როგორი ფორმა მიეცათ მათთვის დატოვების შემთხვევაში, რათა წარმართულ ჯვრებს არ მგვანებოდა ისინი, ჩანს, ბოლოს მაინც ღვთის ქმედება დაინახეს ამ ასოთა გამომხატველი ჯვრების არსებობის ფაქტში და დატოვეს ისინი (ჯანის გრაფიკა ისეთია, რომ ქრისტიანულ სახისმეტყველებას სხვაგვარი ახსნის საშუალებასაც აძლევს, – როცა ქრისტიანი სახისმეტყველის თვალთახედვით შევხედავთ, დავინახავთ, რომ, ანდრია მოციქულზე მინიშნების გარდა, სხვა შინაარსიც იკითხება ამ ასო-ნიშანში, – ელენე მაჭავარიანმა იესო ქრისტეს ინიციალები დაინახა მასში, – მიიჩნია, რომ ინისა და ქანის დიაგონალური გადაკვეთითაა ეს გრაფემა მიღებული; – მაჭავარიანი 2008: 13).

ამრიგად, ვფიქრობთ, რომ ჯანის და ქანის გრაფიკაში ასევე წინასწარმეტყველური ძალის ქმედება იქნებოდა დანახული და ქრისტიანული რეფორმისას გადანყდებოდა, რომ **ჯვრის გამოსახულებები დარჩენილიყო** ამ ნიშნებში, თუმცა, **ქანის გამოსახულება**, ვფიქრობთ, **შეუცვლიათ** და **ჩვეულებრივი ჯვრის ფორმა მიუციათ მისთვის**.

ქრისტიანული ეგზეგეტიკის გათვალისწინებისა და ბოლოში ჰოეს დამატების შემდეგ ქრისტიანული შინაარსით ამეტყველებულის სახით წარმოდგება ჩვენ წინაშე ასომთავრული ანბანი: ვხედავთ ანბანს, რომელშიც ერთმანეთის გვერდზე მოთავსებული **ქ** და **ღ** ქრისტე ღმერთზე ახდენს მინიშნებას, შემდეგ ეს ანბანი შეგვახსენებს, რომ ქართველთა ქვეყანაში პირველად ანდრია მოციქულმა შემოიტანა ღვთის სიტყვა, ანით დანყებისა და ჰოეთი დამთავრების ფაქტი კი ყოვლის საწყისსა და სასრულზე, ანუ ყოვლის შემოქმედ ღმერთზე მიგვანიშნებს; შემთხვევითობით ავხსნით ამ მოვლენას თუ ღვთის ნებას დავინახავთ მასში, იმ ფაქტის წინაშე მაინც დავრჩებით, რომ ასომთავრულ ანბანში **ქ** და **ღ** ისეა განლაგებული, **ჯ**-ს ისეთი ფორმა აქვს, რომ ქრისტიან ეგზეგეტიკოსებს **ქრისტე ღმერთსა** და ანდრია მოციქულზე პროფეტულ მინიშნებათა ამოკითხვის საშუალება ეძლევათ¹⁸.

ჯანის შესახებ საუბრისას ერთსაც დავძენთ: როგორც ითქვა, წარმართობის-დროინდელ ასომთავრულს ასო-ნიშანი ჯანი ასრულდებდა¹⁹, **ანით იწყებოდა და ჯანით სრულდებოდა ანბანი**, აქ ყურადღებას გავამახვილებთ ქართულ წერილობით წყაროში დადასტურებულ ტერმინზე – **ანჯანი**, რომელიც, ე. წ. საიდუმლო ანბანის აღსანიშნავად გამოიყენებოდა (საიდუმლოება გრაფემათა შეცვლილი ფონეტიკურ-რიცხვითი მნიშვნელობებით წერა-კითხვას გულისხმობს, მხოლოდ ამ მნიშვნელობათა მცოდნე იგებს ნანერს), ივ. ჯავახიშვილი ბრძანებს: «ძველად რას უწოდებდნენ ჩვენში საიდუმლო ანბანს, ჯერ არ ვიცით, მაგრამ XVII ს-ში „ ა ნ ჯ ა - ნ ი ს ა ნ ბ ა ნ ი “-ს სახელით ყოფილა ცნობილი. ეს ტერმინი ფ. გორგიჯანიძესა აქვს ნახმარი, რომელსაც თავის თხზულებათა კრებულში საიდუმლო ანბანზე აქვს საუბარი» (ჯავახიშვილი 1996: 136; მითითებულია ჯანაშვილი 1896: XII). შესაძლოა, ჰაეს და ჰოეს დამატებამდე, ე. ი. **ქრისტიანულ რეფორმამდე**, მანამ, სანამ ჯანით სრულდებოდა, **ანჯანს უწოდებდნენ ასომთავრულ ანბანს**, რომ ეს იყო მისი

აღმნიშვნელი **პარალელური ტერმინი** და შემდეგ კი, როცა ორი ახალი ასო-ნიშანი გაჩნდა ანბანის ბოლოს, ეს სახელი მაინც არ გაქრა, ოღონდ **ამის შემდეგ** მხოლოდ **საიდუმლო ანბანის აღსანიშნავად იხმარებოდა იგი**, არ არის შეუძლებელი, რომ ძველი, **წარმართული ანბანის სახელი შეარქვეს** ამ საიდუმლო, უმეტესობისათვის გაუგებარსა და ბინდით მოცულ დამწერლობას, რომ წარმართული ხანიდან მოდის ეს ტერმინი²⁰.

ამრიგად, ჩვენი აზრით, ანბანის ერთი, შედარებით მცირე, რეფორმა ქრისტიანულ ხანაშიც გატარებულა და იგი, ძირითადად, ორი ასოს დამატებასთან და ზოგიერთი ასო-ნიშნის გრაფიკული მოხაზულობის დაზუსტება-დადგენასთან უნდა იყოს დაკავშირებული.

აქ გავიხსენებთ სომხურ საისტორიო ტრადიციას, რომლის თანახმად, ქართული ანბანი მესროპ მაშტოცმა შექმნა. როცა ქრისტიანული რეფორმა ტარდებოდა და, როგორც ითქვა, ალბათ, მსჯელობდნენ, ასოთა როგორი გრაფიკა დაედგინათ საბოლოოდ, როცა, ჩანს, დღის წესრიგში იდგა საკითხი, დაეახლოვებინათ თუ არა ბერძნულსთვის ქართული ანბანი, რამდენად იყო საჭირო, 8-ის აღმნიშვნელად თვითონაც ხმოვანი და ახალი ასოები შემოეღოთ, როგორი უნდა ყოფილიყო ამ ახალ ასოთა მოხაზულობა, როგორ შეექმნათ ქართულისათვის არაბუნებრივი გრძელი ხმოვნები, როცა, ალბათ, სურდათ, რაც შესაძლო იყო, მეტი ქრისტიანული შინაარსი ჩაედოთ თავიანთ „წარმართულ“ ანბანში, იმ დროს, ჩანს, საჭიროდ მიიჩნიეს, პატივისცემა გამოეხატათ იმ ადამიანის მიმართ, ვინც მომავალი ეროვნული ქრისტიანული მწერლობისათვის სომხურ ასოთა გრაფემები შექმნა²¹ და ხსენებული საკითხების შესახებ გამართულ დისკუსიაში მონაწილეობისათვის მიენვიათ იგი (კორნელი კეკელიძეს მიაჩნდა, რომ ასომთავრულის ავტორთა ერთგვარი მრჩევლის როლს ასრულებდა მესროპ მაშტოცი). ქართლისა და სომხეთის ეკლესიებს ქრისტიანობის ადრეულ პერიოდში ძალზე მეგობრული ურთიერთობა ჰქონდათ და შეუძლებელიც კი არის, ასე არ მომხდარიყო (იმ დისკუსიაში მონაწილეობის მისაღებად, მაშტოცის გარდა, ბიზანტიელი მოღვაწეებიც იქნებოდნენ მინვეულნი). ძნელი სათქმელია, კონკრეტულად რა როლი უნდა ჰქონდეს შესრულებული მაშტოცს ასომთავრულის საბოლოო სახით ფორმირებაში, შეიძლებოდა გვეფიქრა, რომ ქანისათვის იქსისებური ჯვრის ჩვეულებრივი ჯვრით შეცვლის იდეა ეკუთვნოდეს მას, მაგრამ სომხურ ანბანში ჯვრის გამომსახველი გრაფემა არ არსებობს და სრულიად განსხვავებული მოხაზულობები რომ მოეფიქრებინა მაშტოცს, ამისი არც უარმყოფელი და არც დამადასტურებელი არგუმენტი არ გაგვაჩნია; როგორც ვნახეთ, რ. პატარიძე წერს, რომ ჰაეს შექმნისას ზოგად-ქართული პრინციპია გამოყენებული, არაა შეუძლებელი, რომ ამ პრინციპის გამოყენების მომხრე იყო მაშტოცი და არც ისაა გამორიცხული, რომ ჰოეს გრაფიკის იდეა იყოს დაკავშირებული მასთან: – რომ მის გვერდით მდგომ ქართული ენის მცოდნე რომელსამე ადამიანს ქართულ „გრძელ ო“-დ შორისდებულის გამოყენება მოუვიდა აზრად და მაშტოცმა კი მის გამოსახატავად ბერძნული ო მიკრონის გაორმაგების იდეა შესთავაზა ქართველებს, ან ავტორი სხვა იყო და მან კი მოიწონა ეს იდეა და მხარი დაუჭირა მას, ანდა, შესაძლოა, ერთობლივი მსჯელობისას

დაიბადა გრაფემისა თუ მისი რომელიმე კომპონენტის გაორმაგებით გრძელი ხმოვნის გამოხატვის იდეა, რომელიც, ქართული ასომთავრული ჰოეს გარდა, სხვა ანბანთა გრაფემებზეც შეიძლებოდა გავრცელებულიყო; დიდი მოღვაწე გახლდათ მესრობ მაშტოცი, შესაძლოა, ქრისტიანული რეფორმის დროს ასომთავრულის რომელიმე გრაფემის ფორმირებაში მიიღო რაიმე სახის მონაწილეობა, ანგარიშგასანევი და მისაღები აზრი გამოთქვა დისკუსიისას, რითაც ქრისტიანული მწერლობის განსავითარებლად საჭირო ანბანის მომზადება-მონესრიგებაში, მისთვის ქრისტიანული სახის მიცემაში („წარმართული“ ანბანის „გაქრისტიანულებაში“) დაეხმარა მეზობელი ქვეყნის ეკლესიას და შემდეგ კი ეს ფაქტი ისე იქნა წარმოჩენილი, თითქოს, საერთოდ, ანბანი შეექმნას მას ამ ქვეყნის ხალხისთვის.

ამრიგად, ქრონოლოგიის საკითხებზე საუბრის ბოლოს დასკვნის სახით ვიტყვით, რომ ქრისტიანობის პერიოდში ქართული ანბანის ის ცალკე რეფორმა უნდა იყოს გატარებული, რომელიც ორ გრაფემისათვის ფონეტიკური მნიშვნელობის შეცვლის, წარმართობის დროს შექმნილ გრაფემათა მოხაზულობის დატოვება-არდატოვების, ამ მოხაზულობათა დადგენისა და ანბანის ბოლოში ორი ასოს დამატების საკითხებთან ჩანს დაკავშირებული.

ასომთავრულ ანბანში ორი დიდი რეფორმის კვალი იკითხება, – წარმართობისდროინდელისა და ქრისტიანული ხანისა; თუ მივიჩნევთ, რომ ეს ანბანი ძვ. წლ-ის VII-VI სს-ის ახლო, ან, იქნებ, გაცილებით უფრო ადრეულ პერიოდში, აღმოცენდა, რასაც ფარნავაზ მეფის ცხოვრების ახლო ხანაში პირველი, ქრისტიანულში კი – მეორე რეფორმა მოჰყვა, მაშინ სამი ეპოქის ანბანი შეგვიძლია ვუწოდოთ ასომთავრულ ანბანს.

შენიშვნები:

1. არსებობს მოსაზრება, რომ ასო-ბგერა **ჟ**, შესაძლოა, ქართული ენისათვის უცხოოდ მიაჩნდა ასომთავრულის შემქმნელს და იმიტომ მოაქცია იგი არაქართულ ჯგუფში (პატარიძე 1980: 209). თუნდ, მივიჩნიოთ, რომ სხვა ენიდან შემოსული ეგონათ, ჩვენ მაინც არა გვგონია, რომ ამის გამო იყოს იგი არაქართულ რიგში მოთავსებული, – **ჟ** ასოთი ქართულში დამკვიდრებული სიტყვები გამოითქმის და არაქართული წარმოშობისა რომც ჰგონებოდათ, **რადგან სემურ-ბერძნულ ასოებს არ შეესაბამება**, არა პირველ, არამედ მეორე ჯგუფში მოთავსებდნენ ამ ასოს; ამასთან, ძნელი დასაჯებელია, არაქართული გენეზისისა ჰგონებოდათ ჟანი, – ძველ ქართულ ტექსტებში გვაქვს ლექსემა: ჟამი და მასთან დაკავშირებული სიტყვები: ჟამება, ჟამის-მწირველობა, ჟამის-რეკად, ჟამის-წირვა, ჟამნი, ჟამობა, აგრეთვე: ჟერა („ჟღერა“), ჟივილი, ჟრუნვა („ზრუნვა“, „წუხილი“), ჟოლი („ჟოლო“), ჟოჟარაკი („ხარი“), ჟღავილი და სხვ. (სარჯველაძე 2001: 175), ჟამი სომხურიდან მიღებულადაა მიჩნეული, მაგრამ, ცხადია, ვერ ვიტყვით, რომ ჩამოთვლილ ლექსემათაგან ყველა შემოსულად მიაჩნდათ და ფიქრობდნენ, რომ **ჟ** ასო-ბგერა მათ გამოსათქმელად შემოვიდა სხვა ენიდან, გიორგი კლიმოვის ლექსემებისათვის **ჟღრ-ობ-ა**, **ჟღრ-ებ-ა** (ქართ.), **ჟღირ-ავ-ა** („ჭკნობა“, – მეგრ.) აღდგენილი აქვს ***ჟღრ-** ძირი და ქართულ-ზანური ერთიანობის ხანასთან აკავშირებს მას (კლიმოვი 249; ფენრიხი... 374), – ზანურ-ქართული ერთიანობის ხანაში არსებობდა **ჟ**, ლაზურ-მეგრულსა და სვანურში გვაქვს იგი და, ყოველივე ზემოთქმულიდან გამომდინარე, ძნელი

დასაჯერებელია, რომ ქართულისათვის არაბუნებრივი ეგონა ანბანის შექმნელს ეს ასო-ბგერა და „უცხოურ ჯგუფში“ ამიტომ არის მოთავსებული მისი ამსახველი ნიშანი.

2. ბერძნული ეტა თანამედროვე ბერძნულში უკვე **i**-ს გამოხატავს და იტას სახელითაც იხსენიება.

3. ხსენებული ასო-ნიშნის ჰორიზონტალურ ხაზს დახრილი და კლაკნილი ფორმა მოგვიანებით ექნება მიღებული.

4. ივ. ჯავახიშვილსა და რ. პატარიძეს მიაჩნიათ, რომ ფინიკიურიდან არის შემოსული **Ⲡ** ასო-ნიშანი; ივ. ჯავახიშვილი არ აკონკრეტებს, რომელი პერიოდის გრაფემა უნდა შემოსულიყო ასომთავრულში, მაგრამ, მისი აღნიშვნით, «დაუჯერებელია, რომ თავდაპირველს ქართველთა მიერ შემოღებულ ანბანს, მაშინ, როდესაც ჯერ კიდევ დანართი ასოები არ იყო, ასეთი მნიშვნელოვანი ბგერის, როგორცაა „ჰ“, განსაკუთრებული ნიშანი არ ჰქონოდა, ამისთვის სწორედ ამავე ბგერის გამოსახატავად მიღებული „ჰეთ“-ი არ გამოეყენებინათ» (ჯავახიშვილი 1996: 199), რ. პატარიძის თანახმად, ასომთავრულის მე-8 ასო-ნიშანი საშუალო ფინიკიური ჰეთ გრაფემის (**Ⲡ**) საფუძველზეა შექმნილი (პატარიძე 1980: 189).

5. აქ წარმოდგენილი თარიღი ახლოსაა ასომთავრულის გენეზისის ივ. ჯავახიშვილისეულ თარიღთან, – პატ. მეცნიერი, ერთი მხრივ, რამდენიმე ფინიკიურ და არამეულ, მეორე მხრივ, ქართულ ასოთა შორის, მსგავსებას პოულობდა, იგი ასო-ნიშან ბანზე მსჯელობისას აღნიშნავდა, რომ «ქართულ თავდაპირველ ანბანს თავშეკრული „ბ“-ის შეთვისება შეეძლო ან ფინიკიელთაგან უშუალოდ, ან არამეელთაგან, ქ. წ. VII ს.-მდე», მის თანახმად, ძვ. წლ-ის VII ს.-მდე ფინიკიელებსა და ქართველურ ტომებს (თუბალებს, მოსოხებს) მჭიდრო ეკონომიკური ურთიერთობები ჰქონდათ ერთმანეთთან და ყოველივე აქედან გამომდინარე ვარაუდობდა, რომ დაახლოებით ამ ხანაში უნდა იყოს შექმნილი ასომთავრული ანბანი (ჯავახიშვილი 1996: 229).

6. აქ საჭიროა, საგანგებოდ შევხვით **ხ** და **ჰ** გრაფემების წარმოშობასთან დაკავშირებულ საკითხებს: ივ. ჯავახიშვილის თანახმად, გრაფემა **Ⲡ** ზემოხსენებული ფინიკიური **Ⲡ**-საგან ზედა და გვერდითი ხაზების მოცილებით უნდა იყოს გამოყვანილი (**Ⲡ** > **Ⲡ**), **Ⲡ** კი **Ⲡ**-ს მოხაზულობიდან მიღებულად მიაჩნდა (მისი აღნიშვნით, **Ⲡ**-საგან განსხვავებით, **Ⲡ**-ს „ქვედა გასწვრივი ხაზიც აქვს ჩამოშორებული და ასწვრივი ხაზის მეორე, ქვედა ნახევარზე შუაში მოუქცევიათ“; ჯავახიშვილი 1996: 225-226). რამდენადაც, როგორც ითქვა, ჩვენი აზრით, რიცხვით მნიშვნელობათა უცვლელობის დაცვის მიზნით ასო-ნიშნების ცალ-ცალკე შეტანას მოერიდებოდნენ და რამდენადაც ვფიქრობთ, რომ მეორე ჯგუფის ასოები ერთად იქნება დართული ასომთავრულზე, მიგვაჩნია, რომ ხანიც და ხარიც თანადროულად არის შექმნილი და ხარი ხანისგან არაა მიღებული და უფრო ის გვეგონია, რომ ასომთავრულის **Ⲡ** / **Ⲡ** / ნიშნიდან უნდა იყოს ორივე გამოსული; შესაძლოა, **Ⲡ** გრაფემაც არსებობდა ასომთავრულში, მაგრამ, ჩანს, რეფორმის დროს უკვე ჩამოყალიბებული იყო **Ⲡ** ფორმის გრაფემა და მასზე ზედა მარჯვენა შვეული ხაზის დართვამ მოგვცა ასო-ნიშანი ხანი, – **Ⲡ** > **Ⲡ** (ქვედა ფეხი მოგვიანებით უნდა იყოს ამ გრაფემაზე დამატებული, – **Ⲡ**), **Ⲡ** გრაფემაზე ზედა ერთი შვეული ხაზის დამატებამ და მისი ქვედა შვეული ხაზის შუაში გადატანამ კი მოგვცა ფორმა **Ⲡ** (საფიქრებელია, რომ დაახლოებით ამ ხაზების მსგავსი იყო ის ნიშნები, რომლებსაც ახალი გრაფემების შექმნამდე ურთავდნენ **Ⲡ** ასო-ნიშანს (აქედან ჩანს, რომ ამ კონკრეტულ შემთხვევაში არა ლიგატურა, არამედ სპეციალური ნიშნები გამოხატავდა სპეციფიკურ ბგერებს და ის, რომ შემდეგ ასოების შემადგენელ ნაწილებად გარდაქმნილა ეს ნიშნები; აქვე უნდა ითქვას: ჩვენ არ მიგვაჩნია, რომ ყველა სპეციფიკური ასო-ნიშანი ასეა აღმოცენებული); **Ⲡ** და **Ⲡ** გრაფემების შექმნის შემდეგ **Ⲡ**-ს, ცხადია, მხოლოდ **Ⲡ** ასო-ბგერის გამოხატვის ფუნქცია დარჩებოდა. გრაფემა ხარის შესახებ ზემოთქმულს გვინდა დავამატოთ: **Ⲡ**-ის ფორმის

გამოყვანისას, ჩვენი აზრით, ყურადღება იმაზეც გაუმახვილებიან რეფორმატორებს, რომ იდეოგრამაც ყოფილიყო ეს ასო-ნიშანი, ასე ვფიქრობთ იმიტომ, რომ ცხოველ ხარის იდეოგრამა აშკარად ჩანს მასში (ვერა ბარდაველიძესა და რამაზ პატარიძეს მიაჩნიათ, რომ ხარის რქებია გამოხატული Կ-ში), Կ გრაფემა Ի-დან უნდა იყოს მიღებული, ოღონდ, ჩანს, ისე მოუხაზავთ ეს ნიშანი, რომ ხარის რქებს დამგვანებოდა იგი (ამ საკითხებზე იხ. მე-17 შენ.); აქ ერთსაც დავძენთ: Կ-ის მსგავსი ნიშანი სხვაგანაც გვხვდება და სიფრთხილეა საჭირო, რათა ერთისაგან მეორის წარმომავლობის შესახებ უსაფუძვლო ვარაუდები არ წარმოიქმნას, მაგ., ასომთავრული ხარის იდენტურია სამხრეთაარაბული გრაფემა, რომელიც Կ-ს ნიშნავს (Կ), რისი მთავარი მიზეზიც ის უნდა იყოს, რომ ორივეს ერთი წინაპარი ჰყავდა და ევოლუციის მსგავსი გზა აქვს გავლილი.

7. ცხადია, იგულისხმება არა ე-ის, არამედ Զ, Խ და Կ მნიშვნელობების მქონე გრაფემა Ի.

8. მიუხედავად იმისა, რომ სემურ-ბერძნული შესაბამისობები არა აქვს, ჩანს, ამ ასო-ბგერისთვის თავიდანვე შეუქმნიათ გრაფემა, რისი მიზეზიც, შესაძლოა, ის იყოს, რომ განსაკუთრებული მნიშვნელობისად მიაჩნდათ ის სიტყვა, რომელშიც ასო ჟანი ფიგურირებს და არ უნდოდათ, რომ სხვა ასოსა და მასზე მიწერილი ნიშნის მეშვეობით გამოეხატათ იგი, არ არის გამორიცხული, რომ ასეთი სიტყვაა ჟამი და მასთან დაკავშირებული ლექსემები: ჟამის-ნირვა, ჟამისრეკა და სხვა, რომლებსაც, **იქნებ, წარმართობის დროსაც ჰქონდა განსაკუთრებული რელიგიური დატვირთვა**; ეს საკითხი ეთნოლოგთა მიერ საჭიროებს საგანგებო შესწავლას.

9. აქ უნდა ითქვას: თუ დადასტურდა, რომ თავდაპირველი ასომთავრული იმ დროს არის შექმნილი, როცა ქართულ-ზანური ჯერაც არ იყო ერთმანეთისაგან ბოლომდე გამოყოფილი, მაშინ შეიძლება, არა მხოლოდ ქართული, არამედ, **ქართველურ-ქართულიც** ვუნოდოთ რეფორმამდე ანბანს; რეფორმის შემდეგ ქართულ ენაზე გადაიტანდნენ აქცენტს და მასში არსებულ ასო-ბგერებთან მისასადაგებდნენ გრაფემებს, რომელთაგან ზოგი სპეციალური ნიშნების დართვით, იქნებ, იმ სხვა ფონემებსაც გამოხატავდა, რაც ქართულმა არ შემოინახა.

10. ივ. ჯავახიშვილის თანახმად, «ქვაზე თუ სხვა მაგარ ნივთიერებაზე გამოყვანილ სიტყვასა თუ აზრს, რასაც ეხლა წარწერა ეწოდება, ძველ დროს „ზ ე დ ა ნ ე რ ი ლ ი“ ერქვა», თუმც «უკვე ძველადვე ამავე მნიშვნელობით „ნ ა რ ნ ე რ ა“-სა და „ნ ა რ ნ ე რ ი ლ ს ა“-ც ხმარობდნენ» (ჯავახიშვილი 1996: 38).

11. ამ ნესს ალოგლოტოგრაფია ეწოდება (იხ. გამყრელიძე 2011: 54-55).

12. როცა გავიხსენებთ, რომ Ի-ს ბერძნული გრძელი Է-ს მიბადვით ე-ს ხმოვნის მნიშვნელობა აქვს მიცემული, შეიქმნება შთაბეჭდილება, რომ გრძელი ხმოვნების შემოღების სურვილი გაჩენილა ამ დროის ქართველ მოღვაწეთა შორის.

13. თუ რატომ იწყება სპეციფიკური ჯგუფი ლანით, ეს საუბრის ცალკე თემაა, მაგრამ მოკლედ მაინც ვიტყვი: რ. პატარიძე ყურადღებას იმ ფაქტზე ამახვილებს, რომ წარმართ ქართველთა შორის ცნობილი იყო ყოვლის შემოქმედი მორიგე ღმერთი, ვ. ბარდაველიძის ნაშრომზე დაყრდნობით (ბარდაველიძე 1957: 15) დასაბუთებულად წარმოაჩინს, რომ ზებირ-სიტყვიერებაში ღმერთთან დაკავშირებით ხშირად იხსენიება „ღვთის კარი“, მკვლევარი „ქართული რიგის“ პირველი ასო ლანის გამოსახულებაში (⌒) სწორედ ღვთის კარის იდეოგრამას ხედავს (პატარიძე 1980: 228-233) და, აქედან გამომდინარე, ვფიქრობთ, არ არის გასაკვირი, რომ სპეციფიკურ ასოთა დამატება ქართველთა წარმართ წინაპრებს სწორედ ლანით, ანუ „ღვთის კარით“ დაუნყიათ.

14. რ. პატარიძის თანახმად, გრაფემა ქანის საფუძველი არის ასევე ჯერის გამოსახულების მქონე ფინიკიური ასო-ნიშანი თავ (tāw); როგორც ითქვა, ჩვენი აზრით, ასომთავრულის შემქნელთ უეჭველად გათვალისწინებული ექნებათ ფინიკიური ანბანი, მაგრამ

საბოლოოდ ყოველივე მაინც ბერძნულთან ჩანს შესაბამისობაში მოყვანილი, რამდენადაც არქაული ბერძნული ქანის ფონეტიკური მნიშვნელობა ბერძნულ **χ**-სთანაა ახლოს და არა – **t** ბგერის აღმნიშვნელ ხსენებულ ფინიკიურ ასო-ნიშანთან (არქაული ბერძნული **χ** /ხი/-ის ფონეტიკური მნიშვნელობაა **kh** /ქ/, იგივე, რაც – ქართული ქანისა; ცხადია, არქაული ბერძნულის გავლენითაა ქართულში დამკვიდრებული ფორმა – ქრისტე...), რამდენადაც ბერძნულ და ქართულ ასო-ნიშანთა რიცხვითი მნიშვნელობებიც ერთმანეთს (600) და ბერძნული **χ** (ხი) ბერძნული **Φ** (ფი)-ის შემდეგ არის მოთავსებული (როგორც **ქ** /ქანი / **ფ** /ფარი/-ის შემდეგ), ვფიქრობთ, არ არის საეჭვო, რომ ქანის ფონეტიკური მნიშვნელობა და ადგილი უშუალოდ ბერძნული **χ**-ის მიხედვით დაუდგენიათ ასომთავრულის შემქმნელებს და რომ, **ფინიკიურთან ერთად, ბერძნული ანბანის გავლენის კვალიც** აშკარად ჩანს ამ ასო-ნიშნის ფორმირებაში.

15. ჯანზე მსჯელობისას ივ. ჯავახიშვილი არ გამორიცხავს, რომ ამ გრაფემის «წარმო-მავლობისათვის მექანიკური თეორიაც კი იყოს გამოყენებული და ამ **ასოსათვის ირიბად გადაჭრილი ჯვარის მოხაზულობა ყოფილიყო აღებული**» და იქვე წერს: «მაგრამ **საიდან გაჩნდა „ჯ“-ს ზევითი გასწვრივი ხაზი, ამ თვალსაზრისით გაუგებარი იქნებოდა**», მისი თქმით, «ჯერ, ჰიპოთეზის გარდა, არაფრის თქმა არ შეიძლება და **მომავალი, იმედია, მკვლევარს უფრო მეტს მასალებს მისცემს**» (ჯავახიშვილი 1996: 226); ვერ ვიტყვით, რომ საკითხი უკვე საბოლოოდ არის შესწავლილი, მაგრამ ვფიქრობთ, **დასაშვებია ვარაუდი, რომელიც ჯანის ზედა ხაზის შესახებ აქ წარმოვადგინეთ.**

16. აკროფონიის ისეთი ფაქტია ამ შემთხვევაში ჩვენ წინაშე, როცა ფონემა კი არაა იმისი განმაპირობებელი, თუ როგორი იყოს აკროფონი, იდეოგრამა, არამედ პირიქით, – უკვე არსებული იდეოგრამა განსაზღვრავს, რომელი ფონემა გახდეს მისი აღმნიშვნელი; როცა წინასწარ არის გადაწყვეტილი, რომ ჯვრის გამოსახულებით დასრულდეს ანბანი, თავიდანვე ცხადი ხდება, რომ იმ სიტყვის პირველი ასო-ბგერა უნდა გამოიხატოს მისით, რომელიც ჯვარს ნიშნავს; **ქართულ ანბანში ფონემა ჯ კი არ არის გრაფემის აღმოცენების მიზეზი, არამედ პირიქით, – გრაფემამ განაპირობა, რომ ჯ ასო-ბგერა გამხდარიყო მისი ფონემური შესაბამისობა.**

17. გრაფემათა შექმნის აკროფონიული პრინციპი, ქანისა და ჯანის გარდა, სხვა შემთხვევებშიც ჩანს გამოყენებული: როგორც ზემოთ ითქვა, ვერა ბარდაველიძე და რამაზ პატარიძე მიიჩნევენ, რომ ჭარი (†) ცხოველ ხარის რქებს გამოხატავს (ბარდაველიძე 1957: 202) და ჩვენ ვეთანხმებით ამ აზრს, ითქვა ისიც, რომ, ჩვენი აზრით, ასომთავრულის რეფორმის დროს უნდა იყოს ეს ასო-ნიშანი მიღებული და რომ მისი გრაფიკა ისე შეუქმნიათ, რომ ხარის იდეოგრამაც გამოხატულიყო მასში, ზემოთქმულს დავამატებთ, რომ, ჩვენი შეხედულებით, **მართალია, შუმერული გენეზისის, მაგრამ უკვე გაქართულებული სიტყვა ჭარის მიხედვით უნდა ჰქონდეს ამ ასოს სახელი დარქმეული** (შეად. პატარიძე 1980: 117; 257-260); აკროფონიული პრინციპის კვალი, შესაძლოა, სხვა ასოებზე დაკვირვების შედეგადაც გამოჩნდეს.

18. ყოველივე ზემოთქმულიდან გამომდინარე შეიძლება ითქვას, რომ, შესაძლოა, ენათმეცნიერულზე ნაკლებად, მაგრამ, რელიგიურ საფუძველზე დამყარებული სისტემურობის ნიშნები საკმაოდ ნათლად იკითხება ასომთავრულის სპეციფიკურ ნაწილში.

19. რ. პატარიძე წერს, რომ „ქართული ანბანის დასასრულის მაუწყებელია“ ასო-ნიშანი ჯანი (პატარიძე 1980: 260), როგორც ვნახეთ, მის თანახმად, ჰაე «თავდაპირველი ასო-ნიშანი არ არის ქართული ანბანისა» და «იგი შექმნილია იმ დროს, როცა უკვე აღარ იყო ან დავიწყებული იყო ქართული ასომთავრული დამწერლობის ანბანური სისტემის ცოდნა.», ჰოეს შესახებ დასძენს, რომ ისიც «ხელოვნური გრაფიკული ერთეულია» და «რა ვითარებამ განაპირობა მისი შემოღება, აუხსენელია»»; მიუხედავად იმისა, რომ ქრისტიანობის დროს, ან

ნარმართულ ხანაში გატარებული რეფორმის შესახებ არაფერს ამბობს, ამ ციტატებიდან აშკარად ჩანს, რომ, მკვლევარის აზრით, ჰაე და ჰოე მოგვიანებით დაუმატებიათ ასომთავრულისთვის და ადრე ჯანით სრულდებოდა ეს ანბანი; აქვე ვიტყვით: პატ. მეცნიერი სავსებით სწორად ამჩნევს, რომ ქანი ასევე დასასრულის მაუნყებელია, წერს, რომ ამ «ასონიშნის ჯვარის ფორმას ქართულ ანბანში თავისი გამართლება აქვს: ქართული ანბანის „სემურბერძნულ“ ანუ „უცხოურ“ ანბანურ ნაწილს ქართულ ანბანში დასასრულის მაუნყებელი ნიშანი – ჯვარი ამთავრებს» (პატარიძე 1980: 217); ჩვენ ვიზიარებთ იმ აზრს, რომ დასრულებაზე მიანიშნებს ქანიც, ოღონდ მიგვაჩნია, რომ ამ ასონიშნით დასრულებული **თავდაპირველი ასომთავრულის შრეს ამჟღავნებს ანბანში ქანის არსებობის ფაქტი**, ვფიქრობთ, რომ **ოდინდელ რეფორმათა კვალი მოჩანს როგორც ქანის, ისე ჯანის სახით**, რომ **ძველ ასომთავრულ ანბანებს ასრულებდნენ** და ამ ფაქტზე მიგვანიშნებენ ჯვრის ფორმის მქონე ასონიშნები, ჩვენ **სხვადასხვა დროს შექმნილი** ორი ანბანის გაერთიანების შედეგად მიღებულ იმ ერთ მთლიანობად გვესახება ასომთავრული ანბანი, რომლისთვისაც შემდეგ, საგანგებო ქრისტიანული რეფორმისას, ჰაე და ჰოე („ქართული ომეგა“) დაუმატებიათ ბოლოში.

20. თავდაპირველ ანბანს, რომელიც, ჩვენი აზრით, ჯვრის გამოსახულების მქონე ქანით სრულდებოდა, თუ პირობით ტერმინს ვიხმართ, „ანქანის ანბანიც“ შეგვიძლია ვუწოდოთ, ქრისტიანულ ხანაში რეფორმირებულისთვის კი, ასევე პირობითი ტერმინის გამოყენების შემთხვევაში, „ანისა და ჰოეს“, ან „ანჰოეს ანბანის“ სახელის გამოყენებაც არის შესაძლებელი.

21. აქვე უნდა ითქვას, რომ, ზოგი წყაროს თანახმად, ყველა სომხური ასონიშანი არ შეუქმნია მესროპ მაშტოცს.

დამოწმება:

ბარდაველიძე 1957: Бардавелидзе, В. В. *Древнейшие религиозные верования*, Тбилиси: 1957.

გამყრელიძე 1990: გამყრელიძე, თ. *წერის ანბანური სისტემა და ძველი ქართული დამწერლობა*, თბილისი: 1990.

გამყრელიძე 2011: გამყრელიძე, თ. *ძველი ქართული ოსომთავრული დამწერლობა*, თბილისი: 2011.

ინგოროყვა 1978: ინგოროყვა, პ. *თხზულებანი*, IV, თბილისი: 1978.

კლიმოვი 1964: Климов, Г. *Этимологический словарь картвелских языков*, Москва: 1964.

კუჭუხიძე 2001: კუჭუხიძე, გ. „თეიმურაზ ბაგრატიონის ერთი ცნობა და ქართული ანბანის წარმოშობის საკითხი“. კრებ. *ლიტერატურული მედიტაციების სამყაროში*, თბილისი: 2001.

მართლმადიდებლური ენციკლოპედია: *Православная Энциклопедия*, I, Москва: 2000. <http://www.pravenc.ru/>

მაჭავარიანი 1977: მაჭავარიანი, ე. *ქართული დამწერლობა*, თბილისი: 2008.

ნავე 2011: ნავე, ი. *არამეული დამწერლობის განვითარება*, ინგლისურიდან თარგმნა, წინასიტყვაობა და კომენტარები დაურთო ელ. გიუნაშვილმა. თბილისი: 2011.

პატარიძე 1980: პატარიძე, რ. *ქართული ასომთავრული*, თბილისი: 1980.

ფენრიხი... 2000: ფენრიხი, პ. სარჯველაძე, ზ. *ქართველურ ენათა ეტიმოლოგიური ლექსიკონი*, თბილისი: 2000.

შარაძე 1972: შარაძე, გ. *თეიმურაზ ბაგრატიონი, ცხოვრება*, თბილისი: 1972.

შიფმანი 1963: Шифман, И. *Финикийский язык*, Москва: 1963.

ჭილაშვილი 2004: ჭილაშვილი, ლ. *ნეკრესის უძველესი ქართული წარწერები და ქართული დამწერლობის ისტორიის საკითხები*, თბილისი: 2000.

ჯავახიშვილი 1996: ჯავახიშვილი, ივ. *თხზულებანი თორმეტ ტომად*, IX, თბილისი: 1996.

ჯანაშვილი 1896: ჯანაშვილი, მ. *ფარსადან გორგიჯანიძე და მისნი შრომანი*, ტფილისი: 1896.

Gocha Kuchukhidze

(Georgia, Tbilisi)

Asomtavruli - Alphabet of Three Epochs

(The point of view)

Summary

Key words: origin of Georgian alphabet.

The paper deals with the issues relating to the chronology of Georgian *Asomtavruli* alphabet.

There exists character in *Asomtavruli* alphabet, its numeric meaning is 8, and phonetic – the vowel **ⴁ**. This letter corresponds to **𐤄 (Het)** in the Phoenician and **H** (Eta) in Greek alphabet.

The phonetic meaning of the mentioned Phoenician and Greek letters was consonant **h**; Greek grapheme **H** changed phonetic meaning approximately in VII-VI centuries BC and became designator of a long sonant **e (ε)**.

The research into the history of *Asomtavruli* alphabet evidences that numeric and phonetic meanings of its letters have been finally set up according to the Greek alphabet.

As it becomes clear from Georgian written sources that initially the *Asomtavruli* grapheme **ⴁ (εj)** had phonetic meaning of a consonant **h** and not a vowel. Based on this fact, a supposition is expressed that the lower chronological boundary of the genesis of *Asomtavruli* could be around the 7th - 6th centuries BC. If this alphabet had been created later, the grapheme **(εj)** would have initially had the meaning of a vowel.

According to Leonti Mroveli's *The Life of Kings* (X c.), Georgian script ("*Mtsignobroba Kartuli*") was created by the first ruler of the Kingdom of Iberia who ruled circa 4th-3rd centuries BC. There is also another written source "*Matiane Shemetsnebata*" (this manuscript is lost and the data about it are preserved by a Georgian scholar Teimuraz Bagrationi (1782-1846)) which states that the *Asomtavruli* alphabet was first used in the Georgian pagan temple. King Pharnavaz brought it out of the temple for public use. It is supposed that the reformation of the alphabet might have happened in the reign of King Pharnavaz which is evidenced from adding of those Georgian specific letters to it that are collected in the end of this alphabet.

It is suggested that in the Early Christian period the second alphabet reform was carried out and it was just at that time that the character **ⴂ (hoe)**; it is pronounced approximately as a long **o**; in our assumption the shape of Georgian *Asomtavruli* grapheme **ⴂ** is a result of doubling of *Greek Omicron*) must have been added to the Georgian alphabet in the end. Long vowels are absent in Georgian language and from the phonetic viewpoint the introduction of the grapheme **hoe** was not necessary. In our opinion, this character was added in Georgian alphabet like in Greek to reflect symbolic name of Jesus Christ as the *Alpha and Omega* meaning "*the First and the Last*".